

Europa – imperier, nationalstater, civilisation

UFFE ØSTERGAARD

Fraværet af fundamental forandring kræver ikke nogen særlig forklaring; det gør kun det europæiske mirakel.
(Gellner 1983)

Europa var en fornyende, decentral, men alligevel stabil afvigelse.
(Jones 1981)

Det enestående Europa

I sin analyse af langtidsfaktorerne i den kinesiske civilisation bemærkede den ungarsk-franske historiker Etienne Balazs engang:

Vi behøver blot at sammenligne de vestlige samfund med Kinas bureaukratiske samfund for fuldt ud at værdsætte 'miraklet', der fandt sted i Europa i løbet af det sekstende og syttende århundrede. Omstændighederne, der førte til kapitalismens fødsel og således satte gang i hele verdens industrialisering, kæder sig sammen til et uforudsigeligt lykkestræf, et af historiens gunstige øjeblikke, som i dette tilfælde udelukkende tilfaldt Asiens forbjerg, Europa. (Balazs 1964).

Indrømmet, Etienne Balazs var ikke nogen Europaspecialist, men netop på grund af hans manglende ekspertviden, var han i stand til at identificere de mest fremtrædende og enestående træk ved den europæiske udvikling. Det gjorde ham i stand til at

forstå Europa, ikke som den standard andre civilisationer er hal-
tet bagefter, men som *den* ene store undtagelse, der ændrede kur-
sen for alle andre, da den først havde fået succes.

Når man med nutidens briller ser tilbage er det nærmest umu-
ligt ikke at forstå de industrielle, teknologiske, videnskabelige og
politiske revolutioner som det eneste mulige slutresultat af den
europæiske historie. Set med datidens øjne var dette uundgåe-
lige resultat dog ikke nær så indlysende. Faktisk ville de fleste
udenforstående have sat deres penge på Kina, hvis de mellem år
1000 og 1500 var blevet stillet det anakronistiske spørgsmål, hvil-
ken af de to civilisationer, Kina eller Europa, der med størst sand-
synlighed ville have gennemført det industrielle gennembrud.
Mit formål i det følgende er at præsentere en analyse af Europa i
middelalderen og den tidligt moderne periode, der ikke tager det
revolutionerende slutresultat for givet, ej heller den efterføl-
gende verdensdominans for denne lille og befolkningstynede
halvø på det euroasiatiske kontinent. Med andre ord en kontra-
faktisk analyse af den europæiske udvikling.

Hovedforklaringen ligger i den specifikke, politiske organisa-
tion af territorium og autoritet. Hvis vi ser på historien i den store
skala, er det, der er sket i de to modsatte ender af det euroasia-
tiske kontinent gennem de sidste par årtusinder, den parallelle
opløsning af romerriget og overlevelsen af det imperialistiske
Han-dynasti i en form, der minder om en nationalstat. Det mo-
derne Europa har normalt opfattet sig selv som romerrigets arv-
tager baseret på en kombination af græsk kultur, kristen-jødisk
religion og romersk organisation. Alligevel har Europa næsten
på intet tidspunkt siden det vestlige romerriges fald i år 476
været så politisk forenet som dets formodede forgænger. Tvært-
imod har europæisk civilisation næsten altid været domineret af
politisk splid og endog krige mellem konkurrerende, territoriale
og suveræne magtcentre. Udøvelsen af autoritet har ofte bygget
på hinanden udelukkende principper, som i striden mellem pave
og kejser i højmiddelalderen.

Princippet om suveræne territorialstater blev først anerkendt
i traktaten i Westfalen i 1648, der afsluttede Trediveårskrigen.
Denne freds aftale anerkendte endeligt princippet om magtbalan-

cen mellem rivaliserende territorialstater som basis for Europa, og systemet bliver derfor ofte refereret til som „Det westfalske system“ (Hettne, Sörlin og Østergaard 1997, Hettne 1994, Poggi 1978). Efter Napoleonskrigene i begyndelsen af det nittende århundrede omdannedes de førende statsnationer efterhånden til mere eller mindre homogene nationalstater (Schulze 1994) og ændrede reglerne for spillet om magtbalancen fra åben rivalisering til alliance, konsensus og tilbage igen til åben rivalisering (Schroeder 1994, Taylor 1954). I den proces lykkedes det fra midten af det nittende århundrede og frem til afslutningen på Første Verdenskrig for nogle få af de europæiske stormagter i den såkaldte imperialistiske periode (Hobsbawm 1987, Mommsen 1969) at trække det meste af resten af verden ind i deres politiske og økonomiske sfære. Dette kortvarige herredømme førte så til den nuværende globale situation med en verden, der er fuldstændigt domineret af princippet om suveræne nationalstater eller centraliserede stater, som er ved at blive til nationalstater. Karakteristisk nok har den globale organisation for disse stater taget navnet De forenede Nationer, selvom flertallet af medlemmerne hverken er forenede eller nationalt homogene.

Men i Europa er princippet tæt på at blive til virkelighed. I en sådan grad at udviklingen måtte vendes efter afslutningen på Anden Verdenskrig. Samarbejdet i den Europæiske Union repræsenterer et forsøg på at få gavn af den økonomiske dynamik på kontinentalt plan, samtidig med at man bevarer fordelene ved national suverænitæt. I modsætning hertil eksisterer i Kina politisk enhed i et land af kontinentale dimensioner og med en endnu større befolkning. I sin Han-kerne repræsenterer Kina et fascinerende eksempel på et imperium, der er nået langt på vejen til national enhed (*pace* Tibet!). Alligevel har Kina langt fra løst den udfordring, der består i at kombinere europæisk økonomisk vækst med egne imperialistiske traditioner. Tværtimod står Kina i øjeblikket over for dobbeltproblemet med regioner, der konkurrerer indbyrdes, og konflikter mellem regionerne og centret i Beijing. Disse spændinger falder sammen med en målrettet kurs mod markedsøkonomi. Løsningen består i følge den kinesiske ledelse i at fastholde kontrolmekanismerne i den centraliserede,

imperialistiske regeringsform på en teknologisk moderniseret måde. Hvad der vil ske i Kina og Europa og i andre dele af verden i løbet af de næste årtier er det meget svært at spå om. Læren fra Europas udvikling er imidlertid ret utvetydig. Forskellighed og konkurrence mellem skiftende magtcentre har været omdrejningspunktet i den europæiske udvikling.

Europa set under ét kunne måske nok have antaget adskillige politiske former. Socialhistorikeren Charles Tilly identificerede en gang fire overordnede typer af politisk organisation, der var gennemførlige, men som alligevel ikke kom til at dominere europæiske regeringsformer (Tilly 1975, 31). De inkluderede teokratisk føderation i stil med intentionerne i det Hellige Romerske Rige; handelsnet såsom Hanseforbundet eller klynger af bystater, som man havde i Nord- og Centralitalien og Flandern. Feudalismen kunne også meget vel have udviklet sig på europæisk plan på samme måde, som den senere udfoldede sig i Polen, der i det syttende og attende århundrede stort set blev en aristokratisk republik (på polsk *Rzeczpospolita*) og endte med at blive delt mellem de mere centralistiske og autokratiske naboer (Davis 1984, 296). Den fjerde option, et centraliseret politisk imperium var også en mulighed, selvom det aldrig blev realiseret. Manglen på et centralistisk imperium er faktisk et af de mest karakteristiske træk ved den europæiske udvikling. Men vi bør alligevel ikke udelukke imperiet i den sammenlignende analyse af europæisk identitet. Trods alt har de fleste af de store befolkninger i verden været organiseret som imperier og disse havde eksisteret i årtusinder, da Europa i højmiddelalderen slog ind på vejen mod en totalt anderledes form for organisation af territorium og rum, nemlig den territorielt definerede statsnation, der i 1800- og 1900-tallet resulterede i nationalstaten.

Det man må søge at forklare i det europæiske tilfælde er, hvorfor der ikke opstod ét imperium i Europa efter Roms fald. I stedet skete der det, at hvert nyt stort og hurtigt fremprovokerede en eller flere rivaliserende magter. Selv om de ind imellem var tæt på, fra Karl den Store til habsburgerne, lykkedes det ikke for nogen af de store imperiebyggere at opsluge alle rivaler. Karl den Femte fejlede i 1550'erne, ligesom hans søns anstrengelser slog

fejl i 1588 med den store Armadas nederlag. Senere mislykkedes det igen for habsburgerne i Trediveårskrigen, da den svenske konge Gustav Aldolph ødelagde deres planer. Gustav Adolph var finansieret af Richelieu i en af disse tværgående alliancer, der kom til at karakterisere europæiske rivaliseringer. I stedet blev Europa ét system af stater, i hvilket forandring i én celle påvirkede de andre. Dette westfalske statssystem er forklaringen på efterfølgende de industrielle, teknologiske, demokratiske og nationale revolutioner.

Hverken den europæiske modernisering eller industrialisering indtraf pludseligt og var langt fra ensartet. Lederskabet skiftede; forskellige regioner haltede bagefter på forskellige tidspunkter, og foregangslande faldt tilbage. Efterhånden lykkedes det imidlertid netop på grund af denne bagstræberiskhed for nogle af taberne at springe fremad, som den russisk-amerikanske økonomiske historiker Alexander Gerschenkron så fint har påvist med sin idé om „the relative advantage of backwardness“ (1962). Resultatet af hans undersøgelser af forskellene i forløbet af den industrielle udvikling i de vigtigste europæiske lande førte Gerschenkron til den opdagelse, at industrielt sent udviklede områder kunne udvikle erstatninger for de forudsætninger, der havde betinget den første industrialisering i Storbritannien. Ved hjælp af f.eks. statsindgreb eller investeringsbanker kunne de kompensere for den mangel på kapital, der i Storbritannien var blevet samlet den oprindelige akkumulationsproces. Gerschenkron antydede også, at den sene udvikling kunne føre til en bedre timing, således at et land kunne springe over tidlige faser af den industrielle udvikling, der var blevet teknologisk overflødige og dermed bevæge sig direkte over i mere avancerede stadier. I Gerschenkrons fremstilling fremtræder den europæiske industrialisering som et varieret mønster, men netop variationer over det samme tema. Forskellene i tempo og skiftet mellem centre var lige præcis hemmeligheden bag dynamikken i Europa. Den industrielle revolution var ikke planlagt fra et politisk og administrativt centrum, som det ville have været tilfældet, hvis det industrielle gennembrud havde fundet sted i Kina.

Men så havde det heller ikke været en revolution, men en evolution.

Der synes ikke at være nogen grund *per se*, til at et system med konkurrerende stater alene skulle have skabt fænomenet vedvarende vækst. Teoretisk ville man forvente, at et imperium genererede en større økonomi end et system af suveræne stater. Som det ofte er blevet demonstreret, forudsætter et system af stater en magtbalance. Og sådan en balance afhænger i sidste instans af en gensidig anerkendt militær formåen. Tiden mellem 1500 og 1700 var i følge en undersøgelse af forekomsten af krig den mest krigeriske i hele Europas historie, i 95% af årene var der krig, i gennemsnit brød en ny ud hvert tredje år, og krigene varede længere og var blodigere end på noget andet tidspunkt. Gennem hele det sekstende århundrede var Spanien og Frankrig næsten konstant i krig; i det syttende århundrede var det osmanniske rige, de øst-rigske habsburgere og Sverige i krig i to ud af tre år, Spanien i tre ud af fire år, og Polen og Rusland i fire ud af hver fem år (Levy 1983 139-41).

I modsætning til den fremherskende opfattelse af det tidligt moderne Europa var det heraf følgende oprustningskapløb økonomisk fordelagtigt – hvis ikke for befolkningerne som sådan, så i hvert fald for de involverede stater. Den såkaldte „nye militærhistorie“ fra tresserne og halvfjerdserne har på overbevisende vis demonstreret, hvordan de alvorlige administrative og logistiske problemer, der opstod på grund af behovet for at bygge forter og krigsskibe og for at rejse og udstyre hære i hidtil uset omgang, faktisk forårsagede en revolution i styreformen, hvoraf den moderne stat opstod i det attende århundrede. Denne såkaldte „militære revolution“ opfattes i dag som hovedforklaringen på den arbejdsdisciplin, management og de teknologiske fremskridt, der muliggjorde den industrielle revolution fra 1780 (cf. Parker 1988, McNeill 1982).

Fordelene ved decentralisering inden for systemet af stater modsvares i det landbundne imperium af økonomiens størrelse. Der er ikke nogen *a priori* måde at måle de relative fordele ved de to systemer. Beviset ligger i den konkrete historie. Den europæiske erfaring er, at centralisering på langt sigt viser sig at være en

ulempe (Jones 1981). Imperialistiske politiske systemer er i det lange løb ustabile, uanset hvor stabile de virker på kort sigt. I despotier blev kontrolleret og urepræsentativ indflydelse udøvet af dem, der tog sig af de unge kejsere, ofte i form af en klasse af eunukker. Paladsatmosfæren stank af ondskab, forræderi og kedsomhed og førte til et luksusforbrug i en størrelse, hvis lige ikke er set i Europa, på grund af staternes mindre størrelse og den højere grad af ansvarlighed.

Alt dette skal dog ikke forstås sådan, at imperier ikke spillede nogen rolle i Europa. Så sent som i 1800 levede de fleste europæere faktisk i multi-religiøse, multi-sprogede og multi-kulturelle stater, som kaldte sig imperier og havde mange fællestræk med de centraliserede, landbundne asiatiske imperier. Forholdet mellem imperier og nationalstater må derfor undersøges yderligere, før spørgsmålet om Europas karakter kan besvares.

Universelle imperier

De multi-religiøse, multi-sprogede og multi-kulturelle stater, hvor langt størstedelen af europæerne boede i begyndelsen af den moderne periode faldt i to klasser. Eksempler på den første er det russiske, det osmanniske og det habsburgske rige. Man kan argumentere for, at det prøjsiske monarki og dets efterfølger Det tyske Rige i 1871 også hører hjemme i denne kategori sammen med det multinationale kongerige Spanien (Castilien sammen med Catalunya, Galicia, Navarra og de øvrige provinser). I alle disse tilfælde levede adskillige sprog og samfund tæt sammen i kompakte hjemlande inden for rammerne af én stat. Den anden type stat bestod af mere eller mindre homogene territoriale nationalstater. Men selv disse sidste var multinationale i kraft af deres oversøiske kolonier. I det attende århundrede havde briterne, franskmændene, spanierne, portugiserne og hollænderne sådanne koloniriger. Danmark og Sverige tilhører også denne gruppe af territoriale stater med oversøiske imperier, men udelades normalt i opregningen på grund af deres tidlige tab af kolonierne og disses relativt marginale betydning.

Første Verdenskrig gjorde en ende på Europas landbundne imperier, det osmanniske, det østrig-ungarske og det prøjsiske.

Zarens Rusland overlevede kun fordi det overtog en symbolsk marxistisk internationalisme og således levede videre i bolsjevisk forklædning til 1991. Generelt har de fleste imperier været ret velvillige overfor deres undersåtter, hvorimod nationalstater har været i stand til at udbytte deres borgere langt mere i form af skatter, krigsofre og fanatisme. Dette betyder ikke, at imperier er mere venlige, sociale organisationer. Deres velvillighed skyldes svaghed, hvorimod nationalstaterne har været i stand til at fordrø større ofre, præcis fordi deres styrke og legitimitet udspringer af den indre sammenhængskraft. Men er militær effektivitet og udholdehed virkelig det eneste kriterium at vurdere samfund på?

Imperiet er et vanskeligt begreb for den komparative historiske sociolog. Det har en række temmelig forskellige betydninger og anvendelser, hvoraf nogle er vage, mens andre forandres over tid. De fleste forskere har koncentreret sig om de eksterne aspekter ved imperierne, og undersøgt ekspansionens rødder eller den militære og økonomiske magts forgreninger, med andre ord imperialismen. En lille skole af komparative, historisk orienterede sociologer med israeleren Shmuel Eisenstadt i spidsen har derimod undersøgt, hvordan imperiers indre opbygning og rødder legitimeres. De har især koncentreret sig om analysen af de bureaukratiske aspekter, så som håndteringen af multietniciteten. Fælles for begge skoler er fokuseringen på magt og autoritet. Dens mest ekstreme form findes i Karl Wittfogels teori om despotiet i de såkaldte hydrauliske civilisationer, præsenteret under overskriften „Oriental Despotism“ med den afslørende undertitel „A comparative analysis of total power“ (Wittfogel 1957, cf. Ulmen 1978).

Det er naturligvis rigtigt, at centralisering er vigtig for imperier. Men autoritet er ikke blot åbenlys militær og finansiel magt. Den skal også opfattes som legitim. Termen „imperium“, som det udtrykkes i det latinske *imperium* vidner om eksistensen af en forholdsvis koncentreret autoritet og magt samlet i et relativt stærkt centrum, der spreder sin autoritet over brede territoriale konturer. I præmoderne tid refererede betegnelsen som regel til en autoritet, der dækkede territorielt sammenhængende enheder

på en sådan måde, at de opnåede at få nogle symboler på en fælles politisk identitet. Denne autoritet og den ledsagende politiske identitet betød ikke en national suverænitet, men snarere et autoritetscentrum, der blev accepteret og gjort helligt uden for rammerne af snævre territorial-, slægtskabs- eller bygrænser. Autoriteten, der virkede i disse systemer bestod af en særlig blanding af Webers tre autoritetsformer: karismatisk, traditionsbundet og juridisk-rationelt. Normalt var en sådan autoritet forankret i en karismatisk personlighed eller gruppe, hvis hovedorientering var traditionsbundet, forstået på den måde at den opretholdt en „given“ orden, der var helliggjort af traditionen, men ikke forstået på den måde, at den accepterede traditionelle begrænsninger, der lå i denne orden. Samtidig har sådanne imperier ofte indeholdt vigtige elementer af en mere juridisk-rationel form for autoritet (Eisenstadt 1968, 41).

Betydningen af imperiet ændrede sig radikalt i den tidligt moderne periode (Karl Polanyis „Great Transformation“; cf. Polanyi 1944). Begrebet kom efterhånden til at betegne et system, gennem hvilket en politisk enhed udstrakte sit herredømme over andre politiske enheder, de fleste af dem ikke territorielt sammenhængende og uden reelt at inkorporere dem i en ramme af fælles politiske symboler og identitet (cf. Eisenstadt 1968, 41). For hundrede år siden var de fleste europæiske lande og deres herskere glade for betegnelsen, man kappedes endog om den. Napoleon fik titlen kejser i 1804 og i 1806 opløste han det Hellige Romerske Rige (der i 1400-tallet havde fået præfixen „af tysk nation“, hvorfor det ofte omtales som det Tysk-Romerske Rige). Napoleons erhvervelse af titlen fik til gengæld den tyske kejser til at erklære sig selv for kejser af Østrig, noget den russiske zar Peter den Store også havde gjort i begyndelsen af det attende århundrede. Efter Napoleon III's nederlag til det Tyske Forbund (under Preussens ledelse) i 1871, omdannede Frankrig sig til en republik, mens den sejrrige prøjsiske konge ved Versailles blev kronet som tysk kejser af det „Andet tyske Rige“ (efter det middelalderlige). Selv den britiske hersker blev formelt udråbt som kejserinde i anden halvdel af det nittende århundrede, omend af Indien. Ved den store Darbar i Delhi, nytårsdag 1877, blev Dronning Victoria

kronet som kejserinde af Indien, idet hun gjorde brug af den frit opfundne titel *Kaiser-i-Hind*. Imperietitlen angav ikke blot at et land var magtfuldt; den antydede også at det var på forkant med fremskridtet. Ifølge Dominic Lievens interessante analyse af ordet imperiums betydning og potentialer signalerede en stat således medlemskab af en eksklusiv gruppe af stormagter, som i Hegels terminologi blev anset for at have den skæbne at skulle føre menneskeheden op på et kulturelt højere, friere og rigere plan (Lieven 1995, 1). Flatterende sammenligninger blev foretaget med fortidens store civilisationer, hvoraf de fleste var imperier.

Det faktum, at Europa siden sammenbruddet for den universelle pave- og kejsermagt i senmiddelalderen har bestået af et hele af konkurrerende magter, forklarer hvorfor kapitalistisk industrialisering blev sluppet løs på denne lille halvø på det euroasiatiske kontinent (cf. McNeill 1963 og 1982). At det var Europa, der skulle industrialisere og overvinde andre dele af verden, var dog på ingen måde selvindlysende ved begyndelsen af det sekstende århundrede. Magter som Ming-dynastiet, det osmanniske rige og dets mogulske forgrening i Indien, det russiske rige samt Tokugawa Japan virkede alle mere troværdige som verdensmagter end klyngen af små, krigshærgede stater i Vesteuropa. Uanset hvor imponerende og organiserede disse orientalske imperier virkede i sammenligning med Europa, led de alle under konsekvenserne af at have en centralstyret økonomi, der insisterede på ensretning af tro og praksis, ikke kun den officielle statsreligion, men også med hensyn til handel og våbenudvikling. Fraværet af en overordnet magt i Europa og rivaliseringen mellem dets forskellige kongeriger og bystater stimulerede en konstant militære innovation. Disse virkede igen frugtbart sammen med teknologiske og handelsmæssige fremskridt, der også fandt sted i det konkurrencebetonede, driftige miljø (cf. McNeill 1982). Pga. den mindre modstand mod forandringer, kom de europæiske samfund ind i en konstant, selvforstærkende, opadgående spiral af økonomisk vækst og forbedret militær effektivitet, som over tid bragte dem forud for alle øvrige regioner på kloden; en proces,

som undertiden kaldes „det europæiske mirakel“ (cf. Jones 1981, Balazs 1964).

Konkurrerende territoriale nationalstater er således hemmeligheden bag Europas opstigen i moderne tid. På den anden side bragte den samme succes statsordenen til randen af udslettelse flere gange i løbet af det tyvende århundrede. Selvdestruktionen i de to verdenskrige overbeviste endelig de tidligere stormagter om, at de måtte samarbejde og etablere et nyt system, den såkaldte Europæiske Union, der hverken er en supernationalstat, et centraliseret imperium eller et system af magtbalancer. Måske kan det defineres som et decentraliseret imperium. Som William H. McNeill, en af verdens få historikere med et globalt perspektiv, gentagne gange har foreslået, er vi nu måske på vej ind i en historisk fase, hvor ukontrolleret udvikling – det vil sige „revolution“ – er ved at vige for en mere kontrolleret og kontrollérbar udvikling. Ikke aggressivt konkurrerende stormagter men derimod mere afslappede og tolerante organisationer, der koncentrerer sig om at opretholde fred mellem individer og forskellige enheder kan måske være fremtiden. Begrænset konkurrence i stedet for uhæmmet konkurrence. Fremtiden for stormagterne ser derimod ikke så lys ud. Enten vil kommende magtcentre som Indonesien, Brasilien, Indien og andre opnå supermagtstatus – og det er meget usandsynligt – eller også vil de opdage, at stormagter i dag er så indbyrdes afhængige, at de ikke kan etablere ubegrænset kontrol over sig selv og deres naboer. De vil kort sagt opdage, at de degraderes til samme status som de forhenværende stormagter Frankrig og Storbritannien.

Denne korte opsummering af fortidens europæiske erfaringer og udsigterne for fremtiden demonstrerer bl.a., at Europa i modsætning til den fremherskende fortolkning, slet ikke er så forskellig fra det generelle mønster for verdens civilisationer. „Orientalisk despoti“ eksisterede sandsynligvis aldrig i nogen præcis forstand bortset fra i tankerne hos de europæiske filosoffer, der udviklede begrebet fra midten af det attende århundrede og fremefter. Men hvis det havde nogen empirisk værdi overhovedet, så var Asiens imperier i hvert fald aldrig blot og bart „orientalske“. Det universalistiske princip i imperiet, har altid konkur-

reret med territorialstats-princippet, hvad enten denne var feudal, enevældig eller en bystat. Europa blev „europæisk“, netop, da det gik fra at være bestemt af universelle institutioner som pavedømme eller kejsermangt til territoriale nationalstater. Denne forandring skete ikke på én gang. Det skete ikke i middelalderen, sådan som det hævdedes af nationalistiske historikere i det nittende århundrede (fortolkninger der netop nu er på vej tilbage igen i Central- og Østeuropa som en del af grundlaget for opbygningen af de nye stater). Ej heller fandt det sted i den tidligt moderne tid eller i dønningerne efter Napoleonskrigene. Først sent i det nittende og tyvende århundrede lykkedes det for nationale strømninger at vælte de multinationale imperier. I dag er alle disse opløst i nationalstater, hovedsageligt som følge af de to verdenskriges omvæltninger.

Vi kan identificere kimen til de territoriale og nationale principper i den højmiddelalderen fra omkring år 1000. Men princippet levede i en vanskelig sameksistens med konkurrerende universalistiske principper, ligesom i andre veletablerede civilisationer. Europa var hverken udvalgt til at udløse de demokratiske revolutioner, ej heller til at „opdage“ og erobre resten af verden. At Europa endte med rent faktisk at gøre det, var resultatet af en proces, der var langt mindre forudbestemt end det normalt antages. Kinas maritime bestræbelser i begyndelsen af 1400-tallet viser den usikre og tilfældige natur af Europas dominans over resten af verden.

Det kinesiske eksempel

I 1368 forlod mongolerne Kina og vendte tilbage til stepperne. Genoprettelsen af orden tilfaldt en kompetent, ambitiøs, autoritær general, der grundlagde Ming-dynastiet (1368-1644), og regerede i 30 år som kejser Hongwu. De tidlige kejsere afskyede mongolerne og søgte at styrke Kina mod alle angreb af nomader. Blandt andre politiske tiltag søgte Hongwu og hans efterfølger Yung-lo (der regerede 1402-1424) at eliminere al privat handel og at bringe udenrigshandelen ind under et fælles skattesystem. Men de tidlige Ming-kejsere støttede især en aktivitet, der sigtede på at sprede den kinesiske indflydelse over hele det Indiske

Ocean. Syv armadaer af junker med et mandskab på op til 37.000 besejlede havene rundt om Kina fra Kamchatka i nord til Zanzibar i vest og lagde undervejs til ved havne så langt fra hinanden som det nuværende Indonesien, Vietnam, Malaysia, Sri Lanka, Indien, Arabien og Østafrika. Visse rejser fik begrænsede eller ingen konsekvenser, idet hofintriger bremsede deres videre udfoldelse. Rejserne fortjener ikke desto mindre at blive nævnt, fordi de dramatisk demonstrerer Kinas mulighed for intensiv, tværkulturel ekspansion i 1400-tallet. En kort redegørelse for disse rejser kan vise ligheder og forskelle med de senere europæiske opdagelsesrejser.

Ming-rejserne fandt sted mellem 1405 og 1433 på initiativ af kejser Yung-lo. Sandsynligvis håbede Yung-lo, at han ville få kontrol over udenrigshandelen og samtidig imponere fremmede folk med den magt og styrke, som Ming-dynastiet havde retableret. Under ledelse af den kompetente eunukgeneral Zheng He (eller Cheng Ho), der var af muslimsk afstamning, lykkedes det med rejserne effektivt at demonstrere Kinas økonomiske og militære formåen. Ekspeditionerne bestod af enorme flåder, der nogle gange talte over 300 skibe, hvoraf enkelte var nimastede junker på 1500 tons. Til sammenligning vejede Vasco da Gamas flagskib, som nåede frem til Indien fra Portugal i slutningen af århundredet, kun 300 tons. Disse enorme kinesiske skibe havde plads til op mod 500 mænd. Således havde man i Kina flere skibe, flere kanoner, flere mænd, større fragtkapacitet og samtidig et sømandsskab, der var på højde med det bedste på Columbus' og Magellans tid. Ladet med silke, porcelæn, lakerede æsker og andre prøver på kinesisk kunnen lagde den kinesiske ekspeditionsflåde til ved næsten hver eneste større havn i det Indiske Ocean. Zheng He brugte sin last til at åbne handel og diplomatiske forbindelser i talrige havne, og han vendte tilbage til Kina med mange slags varer, krydderier, aromatisk stoffer, tekstiler, ædelstene, medicin, ja selv dyr som f.eks. en berømt giraf, der blev transporteret fra Malindi til den zoologiske have i Beijing via Bengalen.

Hvor det var muligt, brugte Zheng He overtalelse og diplomati, når han handlede. Men hans følge inkluderede op mod

28.000 bevæbnede soldater og ved adskillige lejligheder brugte han magt for at opnå sit mål. Ved Sumatra fangede han en pirathøvding i Palembang og en tronraner i Samudra; begge blev senere henrettet hjemme i Kina. I 1411 fik den usamarbejdsvillige konge af Ceylon (Sri Lanka) problemer. Efter at have slået hans hær i kamp, tog Zheng He kongen og hans familie til fange og bragte dem til Kina, hvor de senere blev løsladt af kejser Yung-lo. Zheng He brugte også militær magt ved La'sa (nær Aden i Arabien) og Mogadishu. Hvis dette minder læseren om aktuelle amerikanske ekspeditioner til disse områder, er han eller hun tilgivet. Men som helhed var Ming-ekspeditionerne ifølge de fleste moderne observatører et udtryk for politiske og handelsmæssige interesser, ikke kulturelle eller ideologiske overvejelser. Som et vidnesbyrd om det kinesiske besøg står en stele rejst i 1409 i det sydlige Sri Lanka. Monumentet fortæller på tre sprog, kinesisk, tamilsk og persisk om den kinesiske flådes besøg, men de tre inskriptioner lovpriser hver sin tro. Den kinesiske tekst priser Buddha og det buddhistiske trossamfund på Sri Lanka; den tamilske version ærer Tenavarinayanar, en af Vishnus inkarnationer; mens den persiske tekst lovpriser Allah og islams helgener. Inskriptionerne fortæller videre, at Zheng He ærede både Buddha, Vishnu og Allah ved at give overdådige gaver, heriblandt tusind guldstykker, fem tusind søvlstykker, ét hundrede ruller silke, og store mængder parfumeret olie og gejstlige ornamenter (Bentley 1993, 169).

At dømme efter dette monument havde de rejsende og deres fæller fra Ming-dynastiet ingen intentioner om at promovere kinesisk kultur og værdier i fremmede lande. I det mindste i de tidlige stadier søgte de kinesiske ekspeditioner udelukkende at etablere ordnede handelsforhold og diplomatiske forbindelser med fremmede folk og at fremme anerkendelsen af Kina som verdens centrale imperium omgivet af underordnede vasalstater. Den relative mangel på missionerende nidkærhed forklarer på den anden side, hvorfor en række problemer på det kinesiske fastland i 1420erne og 1430erne endte med at gøre en ende på ekspeditionerne. Oversvømmelser, sult og sygdom forårsagede alvorlige økonomiske problemer, der underminerede finansie-

ringen af de dyre ekspeditioner. I mellemtiden nærrede de kungfutsianske lærde ved Ming-hoffet mistillid til kliken af eunukker, der støttede og organiserede rejserne. Kungfutsianerne påstod, at oversøisk handel var et overflødigt og farligt foretagende, som man var bedst tjent med at undertrykke til fordel for en udbygning af landbrug og industri. I 1436 fik de endelig deres vilje, da kejseren udstedte et dekret, der forbød konstruktionen af nye søgående skibe. Besætningerne blev i stedet beordret til at besejle den store kanal, som var færdiggjort i 1417 (McNeill 1982, 45-47). Ressourcer der var blevet brugt på at bygge skibene blev omdirigeret til at konstruere og vedligeholde offentlige arbejder. Snart havde kineserne oven i købet glemmt, hvordan man byggede de enorme skibe, der havde imponeret fremmede observatører fra Java til Malindi.

Uanset hvor godt dette valg var for de interne kinesiske anliggender, banede det til gengæld vejen for de europæiske opdagelsesrejser og den efterfølgende erobring af stort set hele verden i de følgende århundreder. Denne proces var imidlertid langt mindre en historisk nødvendighed end det normalt antages. For at kunne forstå globale histories forløb, er vi nødt til at analysere baggrunden for revolutionerne i Europa. Om alle disse forskellige revolutioner findes der en omfattende litteratur, som jeg ikke skal forsøge at opsummere her. Blot minde læseren om, at der er ved at opstå konsensus om, at datere begyndelsen på denne proces tilbage til middelalderen; „den dynamiske middelalder“ som den så rammende er blevet døbt af den svenske historiker Michael Nordberg (1984). I stedet vil jeg koncentrere mig om et specifikt aspekt af denne proces, nemlig samspillet mellem forskellige former for organisation af territorier og autoritet. Analysen er inspireret af makro-historiske sociologer som Reinhard Bendix, Barrington Moore Jr., Charles Tilly, Stein Rokkan. Theda Skocpol og andre, der på forskellig vis har stillet de store spørgsmål på samme måde som Max Weber gjorde det ved århundredskiftet. Mange af Webers svar var forkerte, mens hans spørgsmål står stadig som de mest tankevækkende og brugbare, der nogensinde er blevet stillet.

Universelle imperier i Europa

Romerriget

Med undtagelse af det sovjetiske imperium har alle europæiske imperier på et eller andet tidspunkt påberåbt sig arven fra romerriget; enten fra Republikken *Imperium Populi Romanum* eller fra dets efterfølger, *Imperium Romanum*, regeret af Augustus og senere kristne kejsere (*principatet* og *dominatet*). Selv om ideologi, vokabular og nogle af sædvanerne i dette rige kan dateres tilbage til den sene republik, antog fænomenet først fast form i de første to århundreder efter Kristus. Den sene installering af et formelt imperium har ført til en del forvirring i de generelle studier af imperier. Skønt imperiet udviklede sig gradvist over adskillige århundreder, er det vigtigt at koncentrere studiet af dets indre funktionsmåde til perioden, hvor det toppede, dvs *principatet* i de første århundreder efter Kristus. Den stolte republikanske term *Imperium populi Romani* blev forandret til *Imperium Romanum* af Octavian, Cæsars adopterede søn, som under navnet Augustus blev den første *Cæsar* eller kejsers. Begge udtryk henviste til et verdensomspændende herredømme opbygget gennem en lang epoke, og begge refererede til det romerske folk. Men gennem oprettelsen af stående, professionelle hære blev styret et privilegium for herskeren, *princeps*, til hvem hærene svor troskab. Snart blev titlen *imperator* brugt til at referere til den øverste *princeps'* autoritet. Via forbindelsen til *princeps'* værdighed forsvandt den oprindelige brug af *imperator*, som reference til de militære laurbærblade.

Romerrigets glansperiode er traditionelt set blevet fortolket gennem en terminologi, der minder forbløffende om den fremherskende, liberale kritik af det britiske imperium i det nittende århundrede. Det er enten blevet set som en defensiv handling – af Theodor Mommsen i hans monumentale *Römische Geschichte* (1861) og mange efterfølgere – eller som en tilfældighed uden sammenhæng med en stor strategi. Den sidste fortolkning er en logisk følge af de fortolkninger af det romerske samfund, der ser det som helt gennemsyret af klient-patron forhold. Denne fortolkning er mest systematisk blevet fremført af historikeren E. Badian i to banebrydende bøger, *Foreign Clientelae* (1958) og

Roman Imperialism in the Late Republic (1967). Badian analyserer her, hvorledes *socii* og *amici*, allierede og venner af Rom, så snart de var blevet draget ind i Roms indflydelsessfære, blev klienter af den ene eller den anden af de dominerende senatorfamilier. Disse fremmede af private grunde (hvis ikke ligefrem af fuldstændigt egoistiske årsager) den romerske ekspansion af hensyn til deres egne eller deres ikke-romerske klienters interesser. Romerne kom angiveligt på denne tilfældige måde til at etablere et af de største og mest stabile imperier, der nogensinde har eksisteret i historien. Det selvsamme imperium, der har forsynet os med et vokabular og et eksempel som alle senere imperier har kunnet benytte sig af.

Hvis denne fortolkning er rigtig, var romerne ligesom Storbritannien under Gladstone ikke motiveret af en bevidst aggressiv politik over for resten af verden. Romernes krige fandt som regel sted enten af angst for, hvad de opfattede som trusler mod deres sikkerhed, eller for at sikre grænserne, eller som et forsvar for en eller anden allieret klients mere eller mindre vigtige interesser. Endvidere – og det understreger Badian igen og igen i en åbenlys anti-marxistisk polemik – havde de intet økonomiske formål overhovedet. Hvis økonomiske fordele fulgte af erobringerne, så var disse fordele ikke tilsigtede, i det mindste ikke før den sene republikanske periode. Vigtige vidnesbyrd, der støtter dette synspunkt findes i den romerske politik i Østen frem til år 148 før Kristi fødsel og muligvis endnu længere. Romerne erobrede gentagne gange kongeriger og folk, men tog efterfølgende ingen skridt i retning af at konsolidere et romersk overherredømme. Tanken var at vinde en hurtig sejr, plyndre, tage nogle slaver og så vende tilbage igen (ligesom britiske handelsmænd i det attende og nittende århundrede). En afgørende faktor i udviklingen af disse attituder var *ius fetiale*, den religiøse lov, som regulerede alle krigshandlinger. Den fastslog, at krige ikke kunne være *iusta* og derfor ikke kunne modtage den nødvendige velsignelse, medmindre fjenden havde begået uretmæssige eller aggressive handlinger, og fået tid og lejlighed til at foretage forbedelser samt fået en formel krigserklæring, herunder passende rituelle gestus og bønner.

Bogstaveligt taget lader denne fortolkning romerne slippe for billigt, rent moralsk, ligesom det er tilfældet med det britiske imperium i det attende og nittende århundrede. Den er derfor blevet kritiseret og modificeret i de senere år (f.eks. af Harris 1979, Garnsey og Whittaker 1975). Fortolkningen overser, at forventningerne og den sociale etos hos romere af såvel høj og lav status var et resultat af permanent krig, og at de havde indoptaget alle de attituder og vaner, der hører til et liv på permanent krigsfod. Mange romere inklusive alle dem, der havde stor indflydelse på praktiske politiske beslutninger, gjorde ikke nogen hemmelighed ud af, at de havde høstet store gevinster af krigene og imperiets ekspansion. Endvidere var ekspansion med eller uden erklærede krige et offentligt deklareret formål, uanset den formodede ideologi bag *ius fetiale*, og romerske krige var ofte aggressive i deres intentioner, selv når de blev startet som rent defensive reaktioner på andres aggressioner (cf. North 1981). Alligevel kan den uformelle karakter af romerriket frem til Cæsar og Octavian ikke afvises. Interessant nok gælder imperiets improviserede beskaaffenhed også de første to århundreder efter Kristus, perioden som virkelig fortjente betegnelsen *Pax Romana*. Hæren var forholdsvis lille, men ekstremt effektiv. På grund af den professionelle rekruttering var den kostbar. Den blev placeret langs de ydre provinser grænser og den recirkulerede således de penge, der oprindeligt var blevet inddraget fra periferien til centret. Denne omvendte udbytning af centret fra periferiens side hjalp sandsynligvis romerriket til at overleve så længe, ligesom det skete senere i det sovjetiske imperium. Det overlevede så længe det rent faktisk tilbød kompensation i form af fred, nogen retssikkerhed og økonomisk redistribution til flertallet af befolkningen.

Imperiets relative effektivitet er overraskende for moderne iagttagere, idet den blev opnået ved et meget lille bureaukрати. Det centrale bureaukрати var lille selv i sammenligning med andre langvarige førindustrielle imperier som det kinesiske eller det osmanniske. Bureaukратиets ringe størrelse var mulig på grund af det fremherskende system af patroner og klienter. I stedet for at udvikle paladsskoler eller konkurrerende eksamener for bureaukrater, som det skete i Tyrkiet og Kina, stoledes kejseren

på et netværk af private forbindelser, når den skulle findes kandidater til de ledende poster. Den anden side af denne temmeligt uformelle, administrative struktur var fraværet af upersonlige mekanismer gennem hvilke undersåtter kunne kontakte den centrale regering. Således kunne mange af de kontakter, som i et mere udviklet bureaukrati ville tage form af skriftlige henvendelser, her kun foregå gennem patron-klient netværk. Folk i provinserne forholdt sig til Rom via en serie af personlige forbindelser, der begyndte med indfødte mellemænd i provinserne og endte i den højeste ende af den sociale rangstige blandt det romerske patriciat (cf. Saller 1982).

Fra Octavian og fremefter blev kejserne kaldt *principes*. Denne titel angav, at kejseren blot var den første blandt ligestillede (*primus inter pares*), hvor disse ligestillede var hans ligemænd blandt senatorfamilierne. Når man rekrutterede til de højere grader i militæret og administrationen, var kejseren nødt til at udvælge rådgivere og agenter i overensstemmelse med længe etablerede og derfor accepterede principper. Titlen *pater patriae* blev kun tildelt kejseren, hvis han opfyldte bestemte moralske forpligtelser. Patron-klient forholdet var baseret på udvekslingen af materielle *beneficiae* såvel som moralske *fides*. Kejseren tilgodeså sine undersåtters materielle interesser på forskellig vis. Hærens interesser blev stort set varetaget på upersonlig vis gennem begunstigelser og sold, der blev tildelt alle soldater. Interesserne i overklassen blev på den anden side tilgodeset gennem personlige gaver i gensidigt forpligtende forbindelser, som ganske vist nødvendigvis asymmetriske. Dette net af personlige patron-klient forhold holdt sammen på imperiet, sådan som det analyseres af Richard Saller. Romerriget og det kinesiske rige var i de to første århundreder efter Kristus omtrent af samme størrelse, begge på hen imod 60 millioner indbyggere. Men hvor det kinesiske rige behøvede 400 topbureaukrater med deres lokale følger, kunne romerne klare sig med mindre end 40 administratorer på højeste niveau (*procuratores*) i et imperium, der strakte sig fra Sahara til Rhinen og fra Skotland til Irak.

I dag har vi arvet en lang og solid tradition, der fortolker det senere romerrige som dekadent og dømt til at forsvinde. Lærde i

det attende århundrede fulgte Sallust, Tacitus og andre romerske forfattere, når de placerede årsagerne til denne tilbagegang i den smuldrende politiske moral, snarere end i katastrofer frembragt af invasioner fra barbarerne udenfor *Pax Romana*. Da Edward Gibbon udgav første bind af sin stort anlagte *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* i 1776, anslog han en tone, der stadig giver genlyd. I kapitel 38 sammenlignede han det imperialistiske Rom med dets republikanske forgænger, og hævdede at nedgangen satte ind på et tidligt tidspunkt:

Fordi det var dydigt, overvandt det sine fjender; fordi det overvandt sine fjender, opnåede det at blive et imperium; men imperiet medførte for nogle borgere – hovedsageligt militære ledere og økonomiske spekulanter – muligheden for at opnå magt, der var uforenelig med lighed og umulig at ukontrollere gennem lovgivning, og derfor blev republikken ødelagt af succes og umådeholdenhed. (Gibbon 1776)

Imperiets succes forklarede således både republikkens fald og den senere centralisering under *dominatet*. Romerske erobringer især under kejser Trajan havde udvidet imperiets grænser i en sådan grad, at hele strukturen blev spændt til det yderste. Ifølge Gibbon havde opretholdelsen af den romerske livskraft lidt ubodelig skade, som resultat af et liv i overflod; borgerens uafhængige ånd var blevet erstattet af undersåttens underdanighed. Det udbredte tab af moral blev mere og mere udtalt, da romerne begyndte at omgås provinsfolk og endda „barbarer“ uden for imperiet.

I kapitel 15 og 16 af første bind lod Gibbon ingen tvivl tilbage, om at han betragtede kristendommen som den væsentligste af de svækkende faktorer. I hans fortolkning tilranede den kristne kirke sig illegitimt den politiske magt over den romerske stat. Den efterfølgende proces, der var præget af dekadence, havde imidlertid mange årsager, kristendommen var kun en af mange. Den gradvise tilbagegang og den endelige udslettelse af romerriket i vest såvel som i øst, der endte med et sidste *coup de grâce*, leveret af fremrykkende muslimske osmannere i 1453, var hovedtemaet i Gibbons indflydelsesrige fortolkning. Han overdrev

voldsomt stabiliteten af sin egen oplysningstids civilisation, ud fra hvilken han bedømte den tilsyneladende dekadence i det sene imperium. Man bemærker let den ubegrundede følelse af overlegenhed, når man læser Gibbons iagttagelser i indledningen til hele værket, skrevet blot 13 år før udbruddet af den franske revolution og i året for den britiske revolution i Nordamerika:

Refleksionerne illustrerer det mægtige imperiums fald og forklarer de sandsynlige årsager til vores egen faktiske sikkerhed. (Gibbon 1776)

I virkeligheden overlevede det romerske imperium overordentligt længe, især i øst i form af det byzantinske imperium. Så måske burde vi stille andre spørgsmål til det sene romerrige og den tidlige middelalder. Det overraskende er ikke, at romerriget forsvandt. Alle imperier gennem historien er før eller siden forsvundet. Rent faktisk er det, der kræver en forklaring, den lange levetid af romerriget. Først og fremmest i øst, naturligvis, men selv mod vest overlevede mange træk fra romertiden byen Roms fald. Denne overlevelse skyldtes, at den kristne kirke tog over og bevarede romerske, administrative strukturer (således er den katolske kirkes inddeling i bispedømmer identisk med den romerske stats administrative inddeling). Prisen for denne kontinuitet var, at efter det fjerde århundrede, hvor kristendommen blev romerrigets officielle religion, mistede borgerne i *orbis terrarum* i stadig større omfang forbindelsen til republikkens oprindelige politiske struktur, som begreberne *imperium populi Romani* og *imperium Romanum* havde refereret til. Efter etableringen af et kristent verdensherredømme blev disse begreber udelukkende opfattet som referencer til de nye vogtere af latinske og romerske traditioner, dvs de kristne præster og lærde. For dem legemliggjorde kejseren og hans funktionærer alt, hvad der betød noget i romerriget. De hævmedes ikke af viden om, at termerne *imperium* og *imperator* hænger tæt sammen. Således blev den verdslige republikanske idé om *Imperium* gradvis erstattet af en kristen forestilling om det Hellige Imperium, som forgængeren for alle senere imperier på europæisk jord. Processen var parallel i vest

og øst, men af hensyn til omfanget af udredningen, skal jeg begrænse mig til at analysere det vestlige tilfælde.

Sacrum Imperium – Det Hellige Romerske Rige

Lærde kristne, som i den tidlige middelalder indførte og genoplyvede latin i et germansk miljø, var ikke i tvivl om den generelle betydning af *imperium*. Lærerne i den unge angelsaksiske kirke, påberåbte sig det f.eks. frit når de ærede deres indfødte engelske konger. Traditionen er mest åbenlys i Bedas *History of the English Church and People*, som han færdiggjorde i 731 og tilegnede „den mest Glorværdige Konge Ceolwulf“ (af Northumbria). Og den blev vedligeholdet af den angelsaksiske lærde Alkuin (Ælkin) som forestod undervisning og propaganda ved Karl den Stores hof i Aachen. Det bekymrede ikke disse munke, at Konstantins romerske imperium havde en direkte efterfølger i det græsktalende Østromerske Rige (Byzans), og at de latinske kirker på kontinentet anerkendte den byzantinske kejser som den retmæssige arving til titlen imperator (cf. Koebner 1961, 304). Denne uvidenhed blev sat i system, da frankernes konge i 800 lod paven salve sig *Romanorum Imperator* og *Augustus*. Samtidig med, at hans rige forblev frankernes og longobardernes, var det også meningen, at det skulle være et nyt romerrige, der skulle erstatte *Basileus'* (østlige og græske) romerske rige i Konstantinopel (cf. Schramm 1951). Det karolingiske imperium gik snart under, men ideen om et universelt romerrige overlevede.

I 962 var Karl den Stores imperium for længst gået i opløsning og grænsen mellem det, vi nu kalder Frankrig og Tyskland, var ved at tegne sig efter traktaten i Verdun i 843. Men det er meget tvivlsomt, om denne distinktion spillede nogen rolle i samtidens politiske forståelse (Brooke 1987, 213). Den sachsiske konge Otto I var ret tæt forbundet med alle, der havde betydning i kristendommens verdslige politik. Han vandt endog en byzantinsk brud til sin søn og efterfølger Otto II. Han slog de magyariske hære, der ødelagde Centraleuropa, og blev anerkendt som ubestridt konge over alle de tyske fyrster. Otto var utvivlsomt klar over betydningen af sin titel som tysk konge såvel som sin sachsiske arv. Kongedømmet var centret for hans magt, skabt som det

var af hans far og ham selv. Som Karl den Stores efterfølger og en ledende figur i den store familiecirkel, var Otto interesseret i Frankrig, Burgund og Italien såvel som i Tyskland. Men han så også øst for Elben mod de nye lande, der blev erobret og beboet af undersåtter fra hans egen hjemstavn Sachsen. Han kastede endog sine øjne på Bøhmen, Ungarn og Polen. I 962 var det Ottoske imperium fuldendt, da paven højtideligt tildelte ham titlen af universel (romersk) kejser.

Hvad fik Otto ud af sin kroning? Bortset fra nogle indrømmelser fra Italien var gevinsten primært et udefinerligt krav om at kunne ekspandere sin magt i hvilken som helst retning han ønskede. Desuden var hans position over for kirken styrket. Kroningen havde allerede (i modsætning til faderen) gjort ham til en salvet konge, hvilket antagelig indebar såvel verdslig som gejstlig autoritet. Ikke ret til at udføre sakramentale handlinger, men en Gud-given autoritet over præsteskab såvel som over folket. Kronen han fik fremstillet til sin kroning kan man stadig se i *Weltliche Schatzkammer* i Wien. Det er en imponerende og detaljerig sag anbragt oven på en bue af metal og ædelstene. Buen var lavet særligt høj for at gøre det muligt for kronen at blive båret på toppen af en bispehue, den lave, bløde, klædeshue man brugte på denne tid. De to tilsammen symboliserede for Otto hans herredømme over kirke såvel som stat. Han synes ikke, mere end Karl den Store, at have følt, at kejser kroningen føjede noget til hans verdslige autoritet. Den var blot det højeste symbol på autoritet og i det mindste for Otto, den naturlige kulmination på hans karriere (Brooke 1987, 201-02).

Kejserdømmet forblev forbundet med det tyske kongerige i 844 år, selv om det ikke var uden problemer. I kejserens embede blev de højeste verdslige og gejstlige betydninger blandet. Roden til *imperium* lå i kongemagten, *regnum*, oprindeligt uden nogen national benævnelse så som *Teutonicum*. Antagelsen af imperial værdighed mødte ikke megen konkurrence i den latinske kristendom. Kun i Spanien insisterede Leon kongerne på retten til titel af kejser. Deres krav blev i deres egne øjne forstærket, da deres kongedømme i 1033 blev slået sammen med det større Kastilien. Alphonso VI opkastede sig selv til „Kejser over

hele Spanien" i 1077 i forvisning om total sejr over muslimerne og en varig troskab fra de mindre, kristne fyrstendømmer. Men territoriet viste sig at være for lille til at opretholde et rivaliserende krav på kejserværdighed. Af endnu mindre betydning var titlen *imperator*, der nogle gange blev hæftet på Knud af Danmark, efter han var blevet accepteret som konge af England. Som i tilfældet med de førnævnte angelsaksiske „kejsere“ var denne titel udelukkende et lune af propagandister. Kongen selv var ikke interesseret i at blive tituleret Kejser og demonstrerede endog sin respekt for dens tyske indehaver ved at deltage i Konrad IIs kroning i Rom (Koebner 1961, 27).

Identifikationen mellem *Reich* og *Imperium* i det tolvte århundrede førte til to forskellige omend ikke direkte modsatte fortolkninger. Navnet refererede til et verdensomspændende overherredømme, som man altid havde ment var *Imperium Romanum*s privilegium. Samtidig var det den højt agtede titel på kongen over de tyske fyrster. Begge betydninger var en inspiration for Hohenstaufen-kejserne fra Friedrich Barbarossa til Friedrich II. Den sidstnævntes død i 1250 forårsagede en større krise i imperiet generelt og i kongedømmet Tyskland i særdeleshed og markerede en midlertidig sejr for pavedømmet i striden mellem de to magter med universalistiske krav. I teorien var det meningen at paven havde den åndelige magt inden for imperiet, men til gengæld afgav den verdslige magt til kejseren, herunder udnævnelsen af biskopper og abbeder. De to sfærer var imidlertid vagt definerede og siden Innocens den Tredje (1198-1216), havde paverne insistet på, at kejserne var underordnede i forhold til dem. Hohenstaufferne udvidede imidlertid deres indflydelse på den italienske halvø. Kejser Heinrich VI (1190-96) blev gennem sit ægteskab med Constance de normanniske kongers arving på Sicilien, herre over Syditalien og omringede dermed St. Peters sæde i Rom. Denne konflikt blev fortsat af efterfølgerne. Ved et møde i Lyons i 1245 tog paven initiativ til at afsætte Friedrich II, idet han påberåbte sig det teokratiske begreb om folkets modstandsret (mod en uretfærdig fyrste). Friedrich døde uden at være blevet slået i 1250, men hans sønner Konrad IV og Manfred gik det ilde.

Den ene faldt i kamp, mens den anden sygnede hen i fangenskab i Bologna.

Friedrich IIs død markerede afslutningen på middelalderens universalisme, såvel den verdslige som den religiøse. Imperiet gennemgik efter 1250 en periode præget af anarki. Da de tyske byer og fyrsterne omsider blev trætte af manglen på en stabil autoritet, blev en passende kandidat fundet i Rudolf, greve af Habsburg i den tysktalende del af Schweiz og det Øvre Alsace (Habichtsburg i den nuværende kanton Aargau i Schweiz). Overdragelsen af kejsertitlen i 1273 til en relativt betydningsløs familie som habsburgerne kom til at markere en fuldstændig ny æra for imperiet i Europa. Universelle krav veg pladsen for en gradvis udbygning af en ny territorial base i Centraleuropa omkring Wien. Da den osmanniske sultan Suleiman I i 1526 nedkæmpede og dræbte den unge kong Lajos II af Ungarn og Bøhmen ved Mohács i Sydøstungarn, grundlagde han det Osmanniske Imperium, et ekspansivt vovestykke der førte ind i hjertet af Europa. Således hjalp osmannerne uforvarende med at opbygge et konkurrerende multinationalt imperium, det habsburgske med Wien som hovedstad. Dette imperium havde over de næste tre århundreder held at stoppe det universalistiske osmanniske imperiums ekspansion.

Det Habsburgske imperium

Fra valget af Grev Rudolf af Habsburg til tysk konge i 1273 til den sidste østrigske kejser, Karl Is abdikation, i 1918, spillede huset Habsburg, eller huset Østrig (Casa d'Austria), som det mere almindeligt blev omtalt en fremtrædende rolle i europæisk politik. I næsten 150 år, fra 1516 til 1659, dominerede det rent faktisk europæisk politik, som Frankrig, Tyskland og Sovjetunionen skulle komme til at gøre det senere. Som et resultat af alliancer og rent held arvede Karl V i 1516 kronen fra fire større riger, Kastilien, Aragonien, Burgund og Østrig. I hans regeringstid erhvervede familien endvidere Bøhmens, Ungarns og Portugals kroner, og gjorde endog i en periode krav på Englands krone. Denne koncentration af dynastisk magt faldt sammen med erobringen og udbytningen af enorme nyerhvervede områder i den nyopda-

gede verdensdel, Amerika, hvilket tilførte huset Habsburg ressourcer som ingen anden europæisk magt kunne hamle op med. Under sådanne omstændigheder var habsburgernes dominans i Europa uundgåelig.

Erhvervelsen af alle disse territorier strakte dog kun til en position blandt andre stormagter. Men det var ikke det eneste, der gav Karl V hans position. Habsburgerne var ikke Napoleoner eller Hitlere der stræbte efter en enkel persons eller riges dominans. Karl var snarere den sidste middelalderlige kejser, for hvem det religiøse og det politiske forenedes i et ideal, der udsprang af kristendommen og samtidig var et troværdigt politisk mål. Gennem sit valg til konge af Tyskland modtog han den kejserlige titel og med den den moralske retfærdiggørelse af sin imperialistiske ekspansionspolitik. „Guds bannerfører,“ kaldte kejseren sig selv, da han i juni 1535 lettede anker fra Barcelona for at erobre Tunis fra tyrkerne (Koenigsberger 1971, 1). Han havde god grund til at have denne tro. „Gud har bestemt dig til at blive hersker over verden,“ sagde hans store kansler piemonteseren Mercurino Arborio di Gattinara i 1519. Kejseren viste sin tro herpå ved at vælge Herkules' Søjler, Europas port mod resten af verden, som sit emblem. I samme stil var hans motto *plus ultra*, „altid længere“.

Karl forsøgte sandsynligvis blot at beholde, hvad han betragtede som sit gennem arv. Men som regent over det største katolske rige i samtiden gled han uundgåeligt ind i rollen som hovedforkæmperen for den katolske kristendom, der syntes at være i yderste fare for at blive angrebet både af de muslimske tyrker og protestanterne. Splittelsen mellem princippet om *monarchia universalis* og bevarelsen af familierettighederne ødelagde Karls søn og efterfølger Filip II (på spansk kendt som Felipe). Af helt legale og religiøse årsager sendte Filip armadaen afsted for at erobre England i 1588. Og mistede stort set alt. Alligevel ophørte habsburgernes hovedrolle i modreformationen ikke med Filip II. I det syttende århundrede flyttede det fra Madrid til Ferdinand IIs Wien. Han var fra den anden gren af habsburgfamilien, og i Wien fik det habsburgske rige en ny rolle som stødpude mellem kristendom og islam i Øst- og Sydøsteuropa. Det er den geopolitiske

baggrund for den stat, som vi normalt refererer til som Det habsburgske Imperium.

Dette centraleuropæiske rige skyldte først og fremmest sin eksistens den osmanniske ekspansion. Det habsburgske Imperium blev udelukkende tolereret af sine europæiske konkurrenter, fordi det var et nyttigt bolværk mod tyrkerne, og under betingelse af at det rettede sin ekspansionisme mod øst og sydøst. Habsburgernes planer om at forbinde deres vestlige og østlige besiddelser ved at indlemme Bayern, og på den måde skabe en sammenhængende territorial base for et europæisk imperium med universalistiske krav, blev aldrig accepteret af konkurrenterne. Desuden må vi ikke glemme, at den østrigske kejser var kejser, fordi han blev valgt som kejser af Det *tyske* Rige. Vi ved, at denne titel ikke havde den store praktiske betydning efter neutraliseringen af de tyske stater ved freden i Westfalen i 1648, men for samtiden var dette ikke så indlysende.

Så sent som i 1780erne forsøgte den østrigske kejser Josef II to gange at indlemme Bayern, anden gang i bytte for Belgien (cf. Anderson 1974, 320). Denne manøvre blev blokeret af Preussen og efterlod således kun imperiet med det sydøstlige alternativ. Efter opsplittningen af den habsburgske familie i en spansk og østrigsk gren, forenede den østlige gren Bøhmens og Ungarns kroner med deres egen *Hausmacht* i den nedre del af Østrig og det nuværende Slovenien og ekspanderede ind i Balkan, hvor man overtog nogle af det osmanniske imperies besiddelser. Denne udvikling viste sig på langt sigt katastrofal. Indlemmelsen af Bosnien-Hercegovina i 1878 og 1908 markerede afslutningen på den multinationale habsburgske stat. Denne skæbne har foranlediget mange samtidige såvel som senere iagttagere til at beskrive det habsburgske rige som dødsdømt på forhånd. De har måske ret, men det forekommer lidt besynderligt at beskrive en stat med en kontinuerlig historie på næsten 600 år udelukkende ud fra dens endelige undergang. At denne fortolkning er helt i tråd med Edward Gibbons om romerriket undskylder ikke nødvendigvis fokuseringen på undergangen i stedet for på de mekanismer, der faktisk tillod imperiet at overleve i så lang en periode.

Ifølge en tidligere aftale var ærkehertug Ferdinand af Østrig i stand til at kræve både Bøhmen, Ungarn og Kroatien (som havde været ungarsk siden 1102) efter Lajos IIs katastrofale nederlag i 1526. Men hans magtbase var først og fremmest de habsburgske *Erbländer* omkring Wien, det Øvre- og Nedre-Østrig, Tyrol, Steiermark, Kärnten og Krain – de to sidstnævnte provinser udgør i dag Slovenien, mens resten i store træk svarer til Østrig med undtagelsen af Sydtyrol i Italien. Men først måtte den habsburgske fyrste have anerkendt sine krav. I 1527 valgte de kroatiske aristokrater Ferdinand til konge, primært fordi han i deres øjne havde det store fortrin ikke at være magyar. Det egentlige Ungarn var et større problem. Ferdinand var kun i stand til at føre effektiv kontrol med en tredjedel af det ungarske landområde, fra byen Bratislava i det nuværende Slovakiet (Pressburg på tysk, Pozsony på ungarsk). Derfor nægtede flertallet af de ungarske aristokrater at acceptere ham som deres retmæssige overhovede, og de næste 200 år blev præget af stridigheder mellem de habsburgske herskere og forskellige magyariske tronprætendenter. De magyariske fyrster fra Transsylvanien (Széklerne) anerkendte i princippet sultanen i Istanbul som deres overhoved.

Ud fra en traditionel betragtningsmåde blev de resterende to tredjedele af det ungarske landområde lagt øde i de hyppige krige mellem kristne og muslimer. Det er rigtigt, at de endte med stort set at blive forladt, men ikke desto mindre efterlod det osmanniske styre vigtige spor i den ungarske kultur. Selv om hovedstaden i det osmanniske Ungarn, Buda, blev stort set ødelagt under den østrigske erobring i 1686, er det i dag stadig relativt let at finde tyrkiske elementer i byens arkitektur, f.eks. i de tyrkiske bade og i sporene efter moskeer. Alle disse kendsgerninger slører billedet af en klar frontlinje mellem kristne habsburgere og muslimske tyrkere. Den tvetydige historiske realitet bliver endda tydeligere gennem en analyse af sammensætningen af de osmanniske styrker, der jævnlige belejrede Wien mellem 1529 og 1683. Af de 140.000 mænd i den osmanniske hær, der belejrede Wien i 1683, var 32.000 kristne og ud af disse var 20.000 ungarske frivillige, som åbenbart foretrak et tyrkisk fremfor et habsburgsk styre (Béhar 1991, 68). Men hæren blev imidlertid slået af en kristen ko-

alition ledet af den polske konge Jan Sobieski, og dette markerede begyndelsen til enden for det svækkede osmanniske rige, ligesom for det polske kongedømme, der senere blev delt mellem nabostaterne, blandt dem de utaknemmelige habsburgere.

Gennem en serie krige fra 1697 til 1718 erobrede habsburgerne under den fremragende general Prins Eugen af Savoyen Ungarn og dele af Balkan, og samtidig blusede en national vækkelse op blandt kristne i det osmanniske rige. I 1699 blev den osmanniske sultan tvunget til at underskrive traktaten i Karlowitz med Øst-rig, Venedig og Polen. Denne traktat markerer et vendepunkt i osmannisk historie og er en af de skelsættende begivenheder, der har afgjort moderne europæisk historie. I denne aftale afstod det osmanniske balkanimperium for første gang permanent territorium til kristne magter. Skønt mindre justeringer af den østrigsk-osmanniske grænse blev foretaget i 1718 og i 1730'erne, forblev grænsen fra 1699 relativt stabil helt til 1878. Den nye situation undergravede efterhånden det osmanniske imperiums magt. Vi bør imidlertid ikke forveksle billedet af imperiet i dets relativt svækkede og magtesløse periode med situationen, hvor det var på toppen (for flere argumenter se Østergård 1996).

I 1914 stod både det russiske, det habsburgske og det osmanniske rige i det samme dilemma. På den ene side blev de nødt til at kontrollere den etniske nationalismes voksende trussel mod stabiliteten og overlevelsen af de multietniske regeringsformer. På den anden side var de nødt til at mobilisere militære og økonomiske ressourcer tilstrækkelig effektivt til at overleve i den brutale imperialismefør 1914, hvis ofre allerede inkluderede en række forhenværende imperier. I Øst- og Ungarn formuleredes de mest effektive, og i særdeleshed de mest civiliserede, bud på et multietnisk samfund med forskellige former for socialt demokrati (consocialisme), magtdeling og maksimal grad af uddelegering af magt fra staten til dens forskellige regionsamfund. I Brünn-programmet fra 1899 fremsatte de østrigske socialdemokrater således dristige forslag om national repræsentation, som eventuelt kunne have reddet landet fra de nationalistiske modsætninger (Mommsen 1963, Kann 1964).

Programmet var baseret på et dobbelt system af politisk og kulturel repræsentation. Grundet bitre erfaringer med for tætte forbindelser mellem etnicitet og territorialitet, ville socialdemokraterne fjerne kontrollen med alle kulturelle og uddannelsesmæssige spørgsmål fra de territoriale organer og placere den i ikke-territoriale repræsentative organer, såkaldte „nationale universiteter“. Borgere skulle have ret til at lade sig registrere i sådanne „universiteter“, uafhængigt af hvor de boede. På mange måder var denne institution en moderniseret udgave af det såkaldte *millet*-system, som osmannerne benyttede til at regulere kulturelle, religiøse og de fleste andre minoritetsspørgsmål i deres imperium. Det traditionelle osmanniske imperium byggede, i det mindste i princippet, på en gammeldags, imperialistisk og specifikt islamisk variation af repræsentation ud fra religiøse kriterier. Det østrigske styre gennemførte kun ganske lidt, mens nogle grupper opnåede en betydelig grad af selvstyre på en måde, som ikke sammenblandede etnicitet og territorialitet.

Den yderligtgående ungærer Oszkár Jászi, der aldrig havde været nogen stor tilhænger af dobbeltmonarkiet, drømte endog om at gøre det habsburgske monarki til et østeuropæisk Schweiz. Schweiz var imidlertid ikke nogen stormagt og det var heller ikke ude i en overlevelseskamp mod potentielle fjender på plyndringstogt, som Østrig-Ungarn var. At mobilisere ressourcer til at konkurrere i international politik krævede et formidabelt centraliseret militær og finansielt apparat. Det Habsburgske rige foregav ikke at være en forenet stat, sådan som det russiske imperium gjorde. Det havde stort set opgivet ethvert alvorligt forsøg på at undertrykke etniske konflikter på traditionel autokratisk vis. De efterfølgende åbenlyse stridigheder mellem nationaliteterne frem til 1914 fik mange samtidige og senere iagttagere til at konkludere, at imperiet stod foran sin udslettelse. Det var stort set forkert. Med meget få undtagelser nærrede de forskellige nationaliteter intet ønske om endsige tro på, at de kunne opløse imperiet. Men imperiets mangel på national legitimitet og dets decentraliserede struktur underminerede dets evne til at bære den militære magt, man forventede af en stormagt. Især var det ungariske parlament og de bøhmiske repræsentanters rolle afgø-

rende (cf. Østergaard 1992). Men som den ungarske historiker Francois Fejtö har hævdet, kollapsede det habsburgske imperium ikke på grund af indre spændinger. Det blev med vilje ødelagt af sine konkurrenter først og fremmest Frankrig (cf. Fejtö 1988). At tage dets forsvinden som et bevis på det umulige i multinationale imperier er for at sige det mildt en meget restriktiv læsning af historie.

Imperier har virkelig spillet en stor rolle i Europas udvikling. En kontrafaktisk analyse bør imidlertid ikke skjule, at det territoriale og nationale princip vandt til sidst. Hvad vi mangler at forklare er den prekære symbiose mellem den almindelige europæiske identitet, der ofte refereres til som „civilisation“, og de konkurrerende og ofte fjendtlige nationale og regionale identiteter, der findes i statssystemet.

Europas opståen som verdsligt begreb

Med romerrigets fald sluttede æraen af Middelhavsimperier, og deres hegemoni over Vest- og Centraleuropa. I modsætning til den fremherskende holdning, forsvandt romerriget imidlertid ikke med Roms nederlag til de såkaldte „barbarer“, som faktisk var temmelig romaniserede. Rom trak sig blot tilbage til det civiliserede og urbaniserede øst, hvor romerriget levede videre som Det byzantinske Rige. Denne arving til Roms universelle magt udøvede endog i en periode et formelt hegemoni i vest, i det mindste frem til det karolingiske imperium i 800. Og da efterfølgeren til Det byzantinske Rige viste sig med det osmanniske rige er det en grov forenkling at tale om romerrigets opløsning (cf. Kitsikis 1985 og Østergaard 1994). Men tingene forandrede sig unægtelig i den vestlige del af Europa. Et af de signifikante udtryk for denne forandring var indførelsen af ideen om „kristenheden“ i de lærde kristnes skrifter. Den kristne kirke under paven i Rom påstod at være den direkte efterkommer af den romerske kejser og Europa som en løst defineret idé bidrog til at understøtte denne påstand. St. Augustin og efter ham Gregor den Store brugte begrebet *christiana respublica* sammen med idéer som *christianum imperium* og *christianus orbis*, når de definerede den kristne verden (Hay 1968, 28). Bedå på den anden side

havde, selv om han skrev så sent som de første årtier af det ottende århundrede, ikke dette begreb til sin rådighed, da han beskrev fænomenet „kristenheden“. Han beskrev Gregor den Store som pave „over hele verden“ og hævet over „alle kirker, der følger den sande tro“. Johannes VIII (872-82) skelnede skarpt mellem *christianitas* og *ecclesia*, men hans „kristenhed“ var stadig uden tydelige geografiske grænser. Det var kun Gregor VII's pontifikat (1073-85), der tillagde ordet „kristenhed“ præcise geografiske betydninger, da han talte om „*fines christianitas*“. Han erklærede, at den romerske kirke var *magistra totius christianitatis*, hvor *christianitas* skulle forstås sådan at det inkluderede folk, konge, præsteskab i en helhed (Hay 1968, 29).

Denne begrebsmæssige udvikling lagde grunden til korstogene. Urban II (1088-99) formulerede i sin proklamation af det første korstog en altfavnende idé om kristenheden, som endog omfattede den græske kirke som en del af det kristne fællesskab, *Christianitas*. I sin opsummering af situationen for de kristne overalt i verden opregnes Europa først som det tredje kontinent. Pave Urban refererede til det kristne Europa som en lille enhed omringet af hedninge på alle sider:

Gå derfor fremad i forvisningen om et heldigt udfald for at angribe Guds fjender. For disse fjender (Ak ! Hvilken skam for kristenheden!) har allerede besat Syrien, Armenien og nyligst hele Lilleasien (Asia Minor), hvis provinser er Bithynien, Phrygien, Galatien, Lydien, Carien, Pamphylien, Isaurien, Lycien og Cilicien. Nu hænger de overmodigt Illyrien og alle landområderne derfra helt indtil Bosperus. Og hvad med det, at de har erobret og påkalder sig Herrens grav – dette enestående bevis på vor tro – som deres ejendom. Ja, de kræver betaling af vore pilgrimme for at lukke dem ind i den by (Jerusalem), som de alene burde lade stå åben for de kristne, hvis der ellers var nogen rest af deres (hedningenes) tidligere retskaffenhed (*virtus*) tilbage hos dem.

Hvis det var det eneste, ville det være nok til at tynde vore sind. Men hvem kan nu, medmindre han er usædvanlig dorsk eller misundelig på Kristi ære, tolerere, at vi ikke engang deler den beboede jord ligeligt mellem os? De har gjort Asien, der udgør en tredjedel af verden til deres hjemland – et område som vore forfædre med rette regnede som lige med de to andre dele både hvad angår størrelse og betydning. Dér blomstrede vores religion først frem for mange år siden, og der led alle vore apostle bortset fra 2 martyrdøden. Nu henslæber de kristne dér tilværel-

sen i sult med et fattigt landbrug, hvis der overhovedet er nogen tilbage. De betaler skatter til disse ugudelige herrer og længes med tavse suk efter at få del i vor frihed, eftersom de har mistet deres egen. Den 2. del af verden, Afrika har de (hedningene) allerede holdt besat i 200 år og desto stærkere med våbenmagt. Dette kalder jeg derfor en trusel mod den kristne ære, for det kontinent fostrede i gamle dage mænd af det mest strålende geni, som ved deres inspirerede (divinis/guddommelige) skrifter vil undgå at blive glemt under tidens støv, så længe der findes folk, som læser den latinske litteratur. De lærde vil bekræfte dette.

Tilbage står Europa, det 3. kontinent. Hvor lille er ikke den del af det, som bebos af os kristne! For hvem vil betegne hele det landområde, hvor de barbariske folk lever på fjerne øer i ishavet, som kristent? Thi dér lever de som dyr. Selv den lille del af vort kontinent som vi bebod angriber tyrkerne og sarascenerne altså. Allerede for 300 år siden erobrede de Spanien og Balearerne: Nu higer de begærligt efter resten. Men de er et enestående dvask bundt, og foretrækker en krig, hvor fjenden trækker sig tilbage, da de ikke har mod til kamp mand mod mand.

(Den bedste gengivelse af Urban II's tale findes hos den engelske kronikør William af Malmesbury. Citatet er oversat efter hans latinske tekst, Hay 1968, 31-32 af Peter Bang).

I Urbans øjne var den kristne verden én, centreret omkring Jerusalem, og det var alle kristnes opgave at styrke og udvide dets grænser. Kristne udgjorde generelt én race (*gens*). Verden var deres arv, men de kontrollerede kun en del af den, kristenheden (*Christianitas*). Analogien til territorierne i romerriget er tydelig. Den territoriale betydning af kristenheden var dog langt fra at være fremherskende i højmiddelalderen. Det ses f.eks. i *Gesta Hammaburgensis* af Adam af Bremen fra det sene elvte århundrede, hvor kristenhedens ekspansion er et centralt tema, optræder ordet *Christianitas* mere end 50 gange, men altid i en transcendent forståelse (teksten er derudover en hovedkilde til tidlig dansk historie). Alligevel var bevidstheden om en konkret territorial kristenhed tilstede overalt som et sekundært tema gennem mere end 1000 års europæisk historie (Hay 1968, 36). Den geografiske tankegang i middelalderen stammede direkte fra den hellenistiske og romerske oldtid og blev videreført af skribenter i den tidlige middelalder. Baseret på Martianus Capella, Orosius, Isidorus af Sevilla og Bedas produktioner dannede senere udgivere sig et billede af verden. Direkte observation eller

nærmere undersøgelse spillede en meget lille rolle i dette arbejde og påvirkningen fra græske lærde, der arbejdede ud fra islamiske forlæg i det tolvte århundrede bidrog ikke meget til at stimulere en videnskabelig geografi. Associeringen af Sem med Asien, Kam med Afrika og Jafet med Europa fandt sin plads i alle kommentarer til skabelsesberetningen. Typisk for disse var *Interrogationes et responsiones in Genesis* af den tidligere nævnte angelsaksiske lærde Alkuin ved Karl den Stores hof. Hans observationer var for det meste taget direkte fra St. Jeronimus og blev senere gentaget af andre forfattere.

Den eneste større undtagelse fra denne neutrale anvendelse af ordet Europa i middelalderen var Karl den Store selv, der af nogle af sine samtidige blev beskrevet som „Europas far“ (*Rex pater Europae*), „Europas ærværdige overhoved“ (*Rex Karolus Europae venerandus apex*) og så fremdeles (Ullman 1955, 95). I følge Walter Ullmann var det regeringsbegreb, der ansporede Karl den Store, at blive „Rektor af Europa“ (Ullmann 1965, 69-71). Europa var for ham den latinske kristendom, der strakte fra Pyrenæerne til Elben. Denne størrelse blev refereret til som „Europas kongedømme“ og blev ledet af ham selv som den gudommeligt udvalgte monark. I denne plan var det pavens pligt at bede for monarkens succes. Alligevel bør man ikke overfortolke vigtigheden af Karls brug af kejsertitlen. Fundamentalt set var Karl den Store simpelthen en frankisk monark, som ikke havde forståelse for alt hvad det involverede af dunkle, romerske, ideologiske forståelse af kejserdømmet. Hans herskab over Europa var på mange måder en klassisk demonstration af den teokratiske monarks arbejdsmåde. I praksis var der meget ringe forskel på hans regering og den byzantinske herskers. Alligevel var Karl den Store fuldt tilfreds med kun at regere over den latinske kristenhed.

Byzantinerne troede til gengæld aldrig på, at en kejser over det latinske vest ville undlade at udstrække sit styre til også at inkludere grækerne i øst. De refererede ofte til sig selv som *Romanoi* eller *Graeci* (interessant nok er betegnelsen som grækere på latin og som romere på græsk). Der var selvfølgelig et element af litterær kunstfærdighed i denne praksis, men ordene udtrykte

utvivlsomt noget dybere og mere reelt end det rent poetiske og retoriske. De kolliderede med den latinske identifikation af kristendom med *Romanitas*. I Vesten var *Romani* de kristne, der ikke var *Graeci*. Som overhoved for „romerne“ fremstod Karl den Store rent logisk som „Europas overhoved“.

I følge Dennis Hays undersøgelser havde ordet *Christianitas* en række synonymer som *Respublica Christiana* og *Populus Christianus* (Hay 1968, 56). Gradvist blev disse ord imidlertid erstattet med *Europa*. Brugen af og det følelsesmæssige indhold af det latinske ord *Europa* forstærkedes i det fjortende og især i det femtende århundrede, som et resultat af det osmanniske riges opståen i Anatolien og Balkan (Rumelien). Denne brug kulminerede i årtierne umiddelbart efter Konstantinopels fald i 1453. Pave Benedikt XII havde lagt fundamentet så tidligt som i 1336, da han definerede det kristne Europa i bullen *Vas electionis*. I teksten redegjorde han for en firedelt kristenhed bestående af: I. Frankrig, Navarra, Mallorca, Dauphiné, Savoyen, Provence, Forcalquier; II. Tyskland, Ungarn, Bøhmen, Polen, Norge, Danmark, England, Skotland, Sverige; III. Castilien, Leon, Aragonien, Portugal og deres besiddelser bortset fra Sardinien og Corsica; IV. Italiens provinser, Slavonien, Grækenland, Cypren og andre kongedømmer og øer; og alle oversøiske provinser og områder og endog hinsides havene (*Et caeteris Regnis, Insulisque, et aliis Provinciis et partibus omnibus ultramarinis et etiam transmarinis* (Hay 1957, 78).

Pave Benedikts erklæring udløste en livlig debat om de eksakte grænser for kristenheden og Europa. Det vigtigste skridt i udviklingen af en verdslig bestemmelse af Europa var Aeneas Sylvius Piccolomini, den senere pave Pius II's skrifter. Han præsiderede over den vestlige kirke, da de sidste rester af det byzantinske rige faldt til osmannerne. Han var født i 1405 og blev berømt i slutningen af 1430erne og 1440erne på grund af sine evner som skribent og diplomat. I 1447 blev han biskop af Trieste, overflyttedes til Siena i 1450 og blev ophøjet til kardinal i 1456. Han rejste vidt omkring som udsending for pavestolen og havde førstehåndskendskab til Frankrig, Skotland og England. Men først og fremmest kendte han Tyskland og Italien (se f.eks. hans be-

skrivelse af Wien). Da han valgtes til pave i 1458 som Pius II havde han det bedst mulige kendskab til den problematiske, kristne situation og kendte sine ansvarsområder. Det primære var at afværge den tyrkiske trussel med magt såvel som gennem diplomati. Hans omfangsrige korrespondance gør os i stand til med ret stor sikkerhed at fastslå hvilken geografisk enhed, som repræsentative humanistiske europæere følte blev truet af de osmanniske tyrkere. Han refererede uden tvivl til det nuværende Central- og Vesteuropa.

I et brev til sultan Muhamed skrevet efter den osmanniske erobring af Konstantinopel refererede Pius til „det kristne folks magt“ (Pio II, *Lettera a Maometto II*, Napoli 1953 redigeret af G. Toffanin, citeret i Hay 1968, 83). Senere i brevet brugte Pius egenavnet Europa som et adjektiv, *Europaeus*. Som resultat af Pius' lingvistiske opfindsomhed holdt begrebet „Europa“ nu op med blot at være et opslagsord og antog karakter af propagandistisk våben. De osmanniske tyrkere havde temmelig naivt troet, at de ville blive anerkendt af paven som den universelle protektor for den latinske kristendom, som de allerede var blevet det for islam, den græske ortodokse kirke, jødedommen og den armenske kirke (cf. Kitsikis 1985). Til deres store overraskelse blev de mødt med et blankt afslag. I den proces mistede Europa de sidste rester af en kejsers universelle retskrav på suveræniteten over hele Europa.

I stedet forandrede kejseren sig, som vi allerede har set i afsnittet om Habsburgerne, gradvist til leder af en stor territorialstat på grænsen mellem den latinske og den ortodokse kristenhed. På den måde forsvandt princippet om universel magt i den europæiske del af det eurasiske kontinent og banede derved vejen for det territoriale princip i efterdønningerne af opdæmningen for de universalistiske osmanniske herskere. Et resultat heraf var, at vi i det vestlige og centrale Europa kom til udelukkende at tænke på osmannerne som „orientalske“ og muslimske, hvilket er en misforståelse (cf. Østergaard 1994 og 1996). Et andet resultat var, at Europa blev et Europa af konkurrerende territorialstater, hvor kapitalistisk foretagsomhed kunne undslippe den kontrol, som vi så i det kinesiske eksempel. Kort sagt, et konkur-

rerende statssystem, med skiftende alliancer, drevet af en søgning efter en balance, kom til at udgøre det „europæiske“ i det såkaldte „europæiske mirakel“.

Europæisk civilisation

Den europæiske halvø blev først rigtig europæisk, da markedskræfternes styrke, ny teknologi og industriel organisering blev frigjort og undslap kontrollen fra de politiske og ideologiske centre (McNeill 1982). I de seneste år har komparative historikere og politologer imidlertid i stadig stigende grad gjort opmærksom på de kulturelle forudsætningen for disse revolutioner. De fandt sted inden for et løst defineret område, som bedst vil kunne karakteriseres som en civilisation.

Den indflydelsesrige amerikanske politolog Samuel P. Huntington definerede i en vigtig artikel for nogle år siden civilisation som en kulturel størrelse (Huntington 1993, 23-25). I følge ham indeholder landsbyer, regioner, etniske grupper, nationaliteter, religiøse grupper alle distinkte kulturer på forskellige niveauer af kulturel heterogenitet. Kulturen i en sydditaliensk landsby kan f.eks. være forskellig fra kulturen i en norditaliensk landsby. Men begge deler en fælles italiensk kultur, der adskiller dem fra tyske landsbyer. Europæiske samfund deler til gengæld kulturelle træk, der adskiller dem fra arabiske eller kinesiske samfund. Arabere, kinesere og vesterlændinge er til gengæld ikke en del af en større kulturel enhed. De kan siges at udgøre civilisationer.

En civilisation er således den højeste kulturelle gruppering af folk og det bredeste niveau for kulturel identitet, bortset fra det der adskiller mennesker fra andre arter. Civilisation er bestemt både af fælles objektive elementer som sprog, historie, religion, sædvaner, institutioner og af en subjektiv selvidentifikation i folket selv. Folk har forskellige niveauer af identifikation. F.eks. kan en indbygger i Rom definere sig selv med vekslende grader af intensitet som romer, italiener, katolik, kristen, europæer, vesterlænding. Civilisationen som han eller hun tilhører er det bredeste niveau for identifikation, som han eller hun identificerer sig intenst med. Folk kan omdefineres og omdefinerer rent faktisk

deres identifikationer (hvilket er årsagen til at jeg med vilje bruger ordet identifikation og ikke det mere almindelige identitet). Som et resultat ændrer kompositionen og grænserne for civilisationer sig.

Civilisationer kan involvere et stort antal mennesker som tilfældet er med Kina (som også kan forstås som en nationalstat), eller et meget lille antal folk som den engelsksprogede del af Caribien. En civilisation kan omfatte adskillige nationalstater, sådan som det er tilfældet med den europæiske, latinamerikanske og arabiske civilisation. Eller den kan blot omfatte en enkelt stat, som det er tilfældet med den japanske civilisation. Civilisationer blandes selvfølgelig og lapper ind over hinanden og kan endog inkludere undercivilisationer. I følge Huntington har den vestlige civilisation to hovedvarianter, den europæiske og den nordamerikanske, hvorimod islam består af tre underenheder, den arabiske, den tyrkiske og den malajiske. Uanset om man er enig eller uenig i de præcise afgrænsninger, er civilisationer efterhånden trådt i forgrunden som meningsfulde enheder, når man analyserer global politik. Civilisationer er dynamiske; de har op- og nedgangstider; de splittes og smelter sammen. Og nogle gange forsvinder de. I sit berømte manglebindsværk *A Study of History*, har Arnold J. Toynbee identificeret 21 større civilisationer; i dag er der kun seks af dem tilbage. En af disse er Europa uanset hvilke problemer vi støder ind i, når vi forsøger at definere den.

Selv om den latinske kristenhed i det sekstende århundrede så illusionen om enhed forsvinde, forsvandt kristenheden som identitetsskabende styrke ikke fra den ene dag til den anden. Begrebet kristenhed forblev stort set det samme som Europa gennem hele det sekstende århundrede og en stor del af det syttende (Hay 1968, 115). For blot at nævne ét eksempel var der for den franske tænker Blaise Pascal stort set ingen forskel på de to begreber (*Pensées* I, v.8). Den store forskel var, at Europa nu havde fået en positiv betydning, som det ikke havde haft i middelalderen. Den sidste traktat, der inkluderede en reference til *Respublica Christiana* var freden i Utrecht i 1714 efter afslutningen på krigen om den spanske arvefølge. Men gradvis kom kristenheden

under angreb fra et helt kompleks af de idéer, som vi forbinder med oplysningstiden, i en sådan grad at ved slutningen på det attende århundrede var kristenhed og Europa to fuldstændigt forskellige begreber.

Et vigtigt skridt blev gjort af den franske politiske tænkere Charles de Secondat, baron de Montesquieu. Han skrev en kommentar til Europas politiske betydning og udvidede samtidig den geografiske definition i retning af den kulturelle sfære. Han skrev i samme tradition som dem, der siden Machiavelli i begyndelsen af det sekstende århundrede var begyndt at definere Europa gennem idéen om frihed. Denne tradition er blevet glemt indtil for nylig men er de seneste år blevet genoplivet under navnet „den republikanske tradition“ i europæisk politisk tankegang (cf. Pocock 1975). I *Lettres Persanes* fra 1721 og *De l'esprit des lois* fra 1748 udledte Montesquieu manglende politisk frihed fra de klimatiske forhold (cf. den Boer 1993, 58-59).

I følge Montesquieu er Asien uden et tempereret klima; stor varme og intens kulde grænser op til hinanden. I Europa er den tempererede zone meget vidtstrakt selv om klimaet i Spanien og Skandinavien er meget forskelligt. I Asien var magtfulde nationer under kolde forhold placeret side om side med svage nationer i varme klimaer, med det resultat, at de førstnævnte nemt overvandt de sidstnævnte. I Europa lå til gengæld stærke nationer side om side inden for det samme tempererede klima. Denne situation var i følge Montesquieu hovedårsagen til Asiens svagheit og Europas styrke, til Europas frihed og Asiens trælbundetheit. Asiens varme og komfortable klima var årsagen til, at friheden aldrig blev større i denne del af verden, hvorimod den i Europa alt afhængigt af forholdene voksede eller blev mindre (Montesquieu 1748, Livre 17, kap. 3). Denne analyse beskæftigede sig med europæisk frihed i en kontekst af internationale forhold. Montesquieu formulerede imidlertid også magtadskillelsesprincippet som en forudsætning for frihed i den interne politik: den velkendte tredeling af magten mellem den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt. Lande som det osmanniske rige – men også det enevældige kongedømme Danmark-Norge!

– hvor disse magter ikke var adskilt, var således karakteriseret af despoti.

Udover denne politiske bestemmelse finder man også i Montesquieus værker de første tegn på en kulturelt-orienteret definition af Europa. I *Lettres Persanes*, udgivet anonymt i 1721 bliver en fiktiv, besøgende perser gang på gang overrasket i Europa. Paris er således på størrelse med Isfahan, men husene er så høje, at de syntes at være beboet af astronomer (*Lettres Persanes*, no. 24). Livs- og arbejdsrytmen er aldeles overraskende for orientaleren: „Jeg har været her en måned og har endnu ikke set nogen gå ... de løber, og de skynder sig. De langsomme vogne i Asien, skattene der bæres på vore kameler – det ville skræmme dem til døde,“ skriver den besøgende hjem til Smyrna. I samme forbindelse taler han om „europæiske levemåde og sædvane“ (*des mœurs et des coutumes européennes*, *Lettres Persanes*, no.24). Et andet brev (no. 106) fortæller om trangen til at arbejde og ønsket om at blive rigere (*cette ardeur pour le travail, cette passion de s'enrichir*); man ser ikke andet end arbejde og flid (*on n'y voit que travail et qu'industrie*). Den italienske historiker Federico Chabod har set disse bemærkninger som de tidligste tegn på en modsætning mellem dynamik, arbejdsmoral og endog Europas kapitalisme og Asiens træghed, fredsommelighed og evige ubevægelighed (Chabod 1958, 73-4).

Denne fortolkning er vel lige fri nok, men passagen vidner helt klart om en voksende tro på de ulige mentaliteter, der tillægges asiater og europæere. Dette syn nåede sit højdepunkt i Hegels historiefilosofi fra det tidlige nittende århundrede. Hovedtemaet i *De l'esprit des lois* der blev offentliggjort mere end 25 år senere, er imidlertid Europas politiske organisering. Montesquieus „europæiske ånd“ ses som værende helt i modsætning til alle former for despoti i de landbundne imperier i Mellem- og Fjernøsten. For ham var Europa ikke det eneste kontinent, hvor man kunne finde en civiliseret sædvane og levemåde. Alligevel hævdede han, at de europæiske *mœurs et coutumes* adskilte sig fra dem der var fremherskende i Asien og Rusland.

Den samme idé om fælles europæiske skikke findes i et langt mere udbredt skrift fra Montesquieus samtid, Voltaire's *Le siècle*

de Louis XIV fra 1751. Her skrev Voltaire, at „det kristne Europa“ kan ses som et stort ståtssamfund af forskellige stater, nogle af dem monarkier og andre med blandede styreformer, men alle indbyrdes forbundet. I følge Voltaire havde alle europæiske stater (bortset fra Rusland) den samme religiøse baggrund, selv om den var adskilt i varianter og sekter, alle havde de samme principper for borgerlig ret og politik, der er ukendte i resten af verden. Det var på grund af disse principper, at de europæiske nationer ikke gjorde krigsfanger til slaver, at de respekterede ambassadørerne fra fjendtlige nationer, og at de på fornuftig vis forsøgte at opretholde en fælles magtbalance (*une balance égal de pouvoir, employant sans cesse les négociations, même au milieu de la guerre*. Voltaire 1751, 40). I et afsnit om kunst og videnskab dukker en kulturel fortolkning af termen Europa op. Voltaires tese er, at trods krigene og de religiøse stridigheder, der har plaget Europa har det skabt en *république littéraire*. For Voltaire udgør akademikere i de forskellige stater til sammen en europæisk republik af kunstnere og lærde, hvor kunsten og videnskaben gensidigt styrker hinanden:

Englænderne, tyskerne og franskmændene tager til Leyden for at studere. Den berømte doktor Boerhaave blev konsulteret af både paven og zaren. Hans elever tiltrak udlændinge, der blev doktorer andre steder (Chabod 1958, 30).

I det sekstende århundrede var følelsen af fællesskab vokset frem mellem alle de, der havde nydt godt af den samme klassiske uddannelse. Voltaires ideer kom tydeligvis fra den humanistiske forståelse af *respublica litteraria*, forbundet med en ny idé om naturvidenskabens vigtighed. Voltaires Europa er i dette og andre værker antigejstligt. Han så Europas dominerende position som baseret på udviklingen af kunsten og videnskaben, med andre ord på dets civilisation. Den voksende erkendelse af en fælles europæisk civilisation var baseret på den voksende rigdom på denne lille halvø på det enorme euroasiatiske kontinent, en rigdom der finansierede kostbare standende hære, dyrt artilleri og enorme flåder. Hovedteoretikeren bag denne nye, liberalistiske,

økonomiske orden var Adam Smith. I sin *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* fra 1776, gik professoren fra Glasgow i sin moral-filosofi så langt som til at betragte skydevåben som en fordel for civilisationen, fordi de var dyre og komplicerede at fremstille og derfor stimulerede den økonomiske aktivitet mere end bue, pil og katapult. Montesquieu havde tværtimod peget på den katastrofale økonomiske effekt af oprettholdelsen af en stor hær af lejesoldater. Den samme tankegang førte Voltaire til at beklage væksten i de standende hære. Det var derfor et stort skridt Adam Smith tog, da han blandt mange andre aktiviteter betragtede våbenindustrien som en stimulus for økonomien og således for civilisationen. Dette skridt afslører imidlertid noget af det centrale ved europæernes mærkværdigheder.

Adam Smiths stavning af 'civilisation' med et 's' antyder at ordet stammer fra fransk, hvor ordet *civilisation* fra midten af det attende århundrede var blevet et centralt begreb og gradvist havde erstattet *Kultur* (den Boer 1993, 62). 'Kultur' i metaforisk forstand som en intellektuel træning og udviklingen af fornuften havde ikke alene den græske idé om *padeia* som synonym, men også det latinske *eruditio* og det tyske *Bildung* (Rauhut 1953). Alle disse anvendelser havde imidlertid været sat i forbindelse med individer. Det var ikke før slutningen af det attende århundrede, at den sociale dimension – tidligere beskrevet som 'civilité' eller 'politesse' – blev associeret med 'Kultur'. Med andre ord var det først, da ordet begyndte at blive brugt som reference til det kollektive, at det fik sin nuværende betydning. Denne sociale dimension af begrebet kultur vandt frem i løbet af oplysningstiden.

Ordet *civilisation* blev mere eller mindre tilfældigt skabt i 1750 af Marquis de Mirabeau (far til den mere berømte Mirabeau fra den franske revolution). Han var en stor beundrer af Montesquieu, gjorde fysiokraternes oplyste idéer populært tilgængelige og var en livlig skribent. Det er signifikant, at hverken Montesquieu eller Voltaire brugte navneordet *civilisation*, kun adjektivet *civilisé* (den Boer 1993, 63). Det er blevet foreslået, at Voltaire, hvis *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* fra 1756 var det første forsøg på en generel civilisationshistorie, undgik det nye ord *civilisation*,

fordi han betragtede det som anstødeligt for den gode smag. Alligevel blev ordet snart almindeligt både på fransk og på andre europæiske sprog som et verdsligt alternativ til det tidligere begreb om kristenhed (Rauhut 1953, 83). En af årsagerne til ordets popularitet var at det blev kædet sammen med fremskridtstroen, der vandt frem i løbet af oplysningstiden (cf. Nisbet 1980). Det nye ord gled ind i det engelske sprog som „civilization“, selv om nogle brugere som Dr. Johnson misbilligede det og foretrak den ældre form, „civility“ (fransk *civilité*). På tysk blev termen *Cultur*, oprindeligt stavet med et C, i løbet af det attende århundrede synonymt med *civilisation*, og refererede både til det gamle individuelle begreb, *Bildung*, og til kollektiv opførelse. Den indflydelsesrige filosof Johann Gotfried Herder talte endvidere om *Cultur* som synonymt med *Aufklärung*.

Kun tyve år adskiller den franske *philosophe* Voltaires skitse af nationernes levemåde og mentalitet fra det materialistiske studium af *The Wealth of Nations* af den skotske politiske økonom, Adam Smith. Gennem disse to årtier blev det almindeligt at forbinde Europa med *civilisation*. Udtrykket „La civilisation européenne“ blev først brugt i 1766 i et værk om de franske kolonier i Nordamerika, sandsynligvis skrevet af den franske fysokrat Abbé Baudeau (den Boer 1993, 64). Han anbefalede ikke alene, at omvende de amerikanske indianere til kristendommen, men også til den europæiske *civilisation* for at gøre dem til rigtige franskmænd („*convertir ces naturels non seulement à la foi chrétienne, mais encore à la civilisation européenne, en faire à peu près de vrais français par adoption*“). For Baudeau var europæisk *civilisation* og kristendom ikke længere det samme. Det virker derimod som om han som franskmænd satte lighedstegn mellem *civilisation* og Frankrig. I følge *les philosophes* havde Frankrig et universelt kald, ikke alene til at kristne, men også til at civilisere.

Denne nye brug af 'civilisation' førte til sidst til en total konfrontation med ikke-europæerne i en lang erobrings- og koloniseringsproces. Til slut forsvandt det meste af den europæiske og selv den vestlige overlegenhed i efterdønningerne af nazismen, jødeudryddelsen, atombomben og afkoloniseringsprocessen (Østergaard 1991). Men vi bør huske på, at oprindeligt havde be-

grebet civilisation en klar og positiv betydning. I løbet af det nittende århundrede fulgte en enorm udvidelse i brugen og betydningen af termen civilisation, der førte til en reel sidestilling af civilisation med Europa. Interessant nok fandt denne identifikation ikke blot sted i selve Europa, men også blandt modernisatorer i resten af verden som grundlæggeren af den nye tyrkiske republik, Mustafa Kemal Atatürk. Han bemærkede engang, at han kun kendte én civilisation, den europæiske. Selv om sådanne erklæringer nok er flatterende, skal vi ikke glemme at Kemal var født i Saloniki i det nuværende Grækenland. På en måde var han altså selv europæer, bare ikke accepteret som en sådan af de fleste europæere. Vi skal også lægge mærke til, at et andet produkt af Europas påvirkning, inderen Mahatma Gandhi, der oprindeligt praktiserede som advokat i det britiske Sydafrika, da han blev spurgt, hvad han mente om europæisk civilisation, engang bemærkede: „Det ville være en vældig god idé.“ (underforstået at Europa opførte sig civiliseret).

Konklusion

I halvandet århundrede efter skabelsen af det moderne statssystem med freden i Westfalen, var konflikterne i den europæiske verden stort set konflikter mellem monarkiske territoriale stater, der forsøgte at udvide deres bureaukratier, deres hære, deres merkantilistiske økonomiske styrke og vigtigst af alt deres territorier. Senere blev mange af disse territorialstater nationalstater. Som den amerikanske historiker R.R. Palmer formulerede det i sin komparative analyse af den såkaldte atlantisk-demokratiske revolution, var i 1793 „Krigene mellem konger forbi, krigen mellem mennesker begyndt.“ (Palmer 1959). Dette mønster fra det nittende århundrede fortsatte indtil afslutningen af Første Verdenskrig. Som et resultat af den russiske revolution og reaktionen mod den, veg konflikterne mellem nationerne for konflikten mellem ideologierne, først mellem kommunisme, fascisme-nazisme og liberalt demokrat, siden mellem kommunisme og liberalt demokrati. Under den kolde krig blev den sidstnævnte konflikt legemliggjort i striden mellem de to supermagter, hvoraf ingen var nationalstater i klassisk europæisk forstand men sna-

rere definerede deres identiteter ideologisk. Med afslutningen på den kolde krig i 1989 rykkede international politik endeligt ud af den vestligt dominerede fase og ind i ny, som vi kun kan ane konturerne af.

Her ved slutningen af det tyvende århundrede har relationerne mellem europæiske og ikke-europæiske civilisationer ændret sig fundamentalt. Folk og regeringer fra ikke-vestlige civilisationer er ikke længere kun historiske objekter og skydeskiver for europæisk kolonialisme og neo-kolonialisme. I stedet begynder de at skabe historie på samme måde som Vesten. Der er mange tegn på, at denne proces vil bevæge sig i retning af et „Clash of Civilizations“, som Samuel Huntington har forudsagt. At spillereglerne er uigenkaldeligt forandrede er åbenlyst. Denne forandring vil uafvendeligt indflyde endnu dybere på europæisk identitet og selvidentifikation end tidligere forandringer. Selv om Europas selvtillid blomstrede med de demokratiske, industrielle og nationale revolutioner og etableringen af kolonialt herredømme over resten af verden i den anden halvdel af det nittende århundrede, var en skjult underminering af den kulturelle sikkerhed begyndt. Både inden for og uden for Europa opdagedes nye civilisationer. På den ene side holdt idéen om populærkulturen som alternativ til den etablerede finkultur sit indtog i 1840'erne. På den anden side blev ikke-europæiske folk objekter for udførlige etnografiske studier i slutningen af det nittende århundrede som resultat af de kolonialistismen. Til stor overraskelse for de fleste europæere viste det sig, at disse underordnede, koloniserede mennesker havde deres egne civilisationer.

I begyndelsen af det nittende århundrede var det højest usædvanligt at tale om civilisationer i flertal. Gennem den anden halvdel af det nittende århundrede blev det langsomt accepteret at bruge ordet kultur om de såkaldte „primitive“ folks moral og skikke. Udover europæisk civilisation dukkede idéen om en *primitiv kultur* – titlen på antropologen Edward B. Tylors indflydelsesrige værk fra 1871 – op i den fremherskende diskurs. Der var ingen kulturel relativisme i Tylors værk, og han forblev tro over for troen på fremskridt og europæisk civilisation. Det var ikke før

den Første Verdenskrig i 1914, at lighedstegnet mellem Europa og civilisation mistede sin gennemslagskraft. Kun som konsekvens af frygten for den masseindustrialiserede krig og dens resultat i form af revolutioner, nationalt hysteri, fascisme og nazisme, blev krisebevidstheden altdominerende. Siden har tvivlrådigheden domineret det meste af diskursen om Europa, i en grad så det er blevet næsten umuligt at nævne ordene Europa og civilisation i samme åndedrag. I stedet er det blevet normalt at tale om den „såkaldte europæiske civilisation“. Denne vane gør det imidlertid svært at forstå det reelt enestående ved den historiske udvikling i Europa, som jeg har forsøgt at skitsere. Der er stadig behov for en fornyet begrebsmæssig analyse, såvel som for bredere komparative studier af de makrohistoriske processer på denne beskedne eurasiske halvø, hvis vi ønsker at forstå europæisk identitet.

Referencer

- Acton, Lord, „Nationality“, *Essays on Freedom and Power*, ed. by G. Himelfarb, New York: The Free Press 1948, 1. ed. 1862)
- Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State* (London: NLB 1974)
- Badian, *Foreign Clientelae* (Oxford University Press 1958)
- Badian, E., *Roman Imperialism in the Late Republic* (Oxford University Press 1967)
- Balazs, Etienne, *Chinese Civilization and Bureaucracy* (New Haven: Yale University Press 1964)
- Bartlett, Robert, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, (Harmondsworth: Penguın Books 1993)
- Bede (Baeda), *The History of the English Church and People*, translated and with an introduction by Leo Sherley-Price, (Harmondsworth: Penguin Books 1955)
- Béhar, Pierre, *L'Autriche-Hongrie, Idée d'avenir*, Éditions Desjonquères, Paris 1991
- Béhar, Pierre, *Une géopolitique pour l'Europe. Vers une nouvelle Eurasie?* (Paris: Éditions Desjonquères 1992)
- Benedikt, Heinrich, *Die Monarchie des Hauses Österreich* (München: Oldenbourg Verlag 1968)
- Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry. Ideologies of Management in the the Course of Industrialization* (Berkeley: University of California Press 1956)
- Bendix, Reinhard, *Kings or People. Power and the Mandate to Rule* (Berkeley: University of California Press 1978)
- Bentley, Jerry H., *Old World Encounters. Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (Oxford University Press 1993)
- Bérenger, Jean, *A History of the Habsburg Empire 1273-1700*, (London: Longman 1994; French Fayard 1990)
- Bloch, R. Howard, „The Uses of the Middle Ages“ (ms. 1987)
- Bloch, R. Howard, „Naturalisme, nationalisme, médiévisme“, in Boll-Johansen, H. (ed.), *L'Identité française* (Kbh.: Academic Press 1989, 62-87)
- Bloch, Marc, *Feudal Society I-II*, (London: Routledge & Kegan Paul 1961; French 1939)
- Boer, Pim den, Bugge, Peter and Wæver, Ole, *The History of the Idea of Europe* (Milton Keynes: Open University 1991)
- Braude, B. and Lewis, B. (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* vol. I-II (New York 1982)
- Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism 15-18 Century* vol. III, *The Perspective of the World* (London: Fontana Press 1984)
- Brooke, Christopher, *Europe in the Central Middle Ages 962-1154*, London: Longman (1964) 1987
- Chabod, Federico, *L'idea di Europa*, (Bari: Laterza 1958)

- Cipolla, Carlo M. (ed.), *The Economic Decline of Empires* (London: Methuen 1970)
- Christensen, Stephen T., „Europa som slagord“, Hans Boll-Johansen og Michael Harbsmeier (red.); *Europas opdagelse. Historien om en idé* (Kbh.: Chr. Ejlers' Forlag 1988, 61-81)
- Christensen, Stephen, „The Heathen Order of Battle“, S.T. Christensen (ed.), *Violence and the Absolutist State* (Kbh.: Academic Press 1990, 75-138)
- Cole, John and Wolf, Eric R., *The hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York: Academic Press 1974)
- Davis, Norman, *Heart of Europe. A Short History of Poland* (Oxford University Press 1984)
- Doyle, Michael W., *Empires* (Ithaca: Cornell University Press 1986)
- Duchardt, Heinz, *Deutsche Verfassungsgeschichte 1495-1806* (Stuttgart: Kohlhammer Verlag 1991)
- Due, O.S. og Isager, J. (ed.), *Imperium Romanum, I-III* (Aarhus: Orbis Terrarum 1993)
- Eberhard, Wolfram, *A History of China* (London: Routledge & Kegan Paul 1950, Switzerland 1948)
- Eisenstadt, Shmuel N., *The Political Systems of Empires. The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies* (New York: Free Press 1963)
- Eisenstadt, S.N. (ed.), *The Decline of Empires* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall 1967)
- Eisenstadt, S. N., „Empires“, *International Encyclopedia of Social Sciences* 5 (1968)
- Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past*, (Stanford University Press 1973)
- Engman, Max (red.), *När imperier faller* (Stockholm: Atlantis 1994)
- Fejtő, François, *Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie* (Paris: Édimia, Lieu Commun 1988)
- Foucher, M., *L'invention des frontières* (Paris: Fondation pour les Études de Défense Nationale 1986)
- Garnsey, P. and Whittaker (eds.), *Imperialism in the Ancient World*, (London 1978)
- Gellner, Ernest, „Scale and Nation“, *Philosophy of the Social Sciences* (1973)
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism* (London: Blackwell 1983)
- Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge Mass. 1962)
- Gibbon, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire I-VI* (ed. by David Womersley, Harmondsworth: Penguin Books 1994, 1. ed. 1776-1788)
- Gollwitzer, Heinz, „Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von 'Europa'“, *Saeculum* 2, 161-71 (1951)
- Gollwitzer, Heinz, *Europabild und Europagedanke* (München 1964)

- Graus, Frantisek, *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter* (Nationes 3, Sigmaringen 1980)
- Harris, William, *War and Imperialism* (Oxford University Press 1979)
- Haushofer, Karl, *Grenzen*. In ihrer geographischen und politischen Bedeutung (Berlin: Kurt Vowinckel Verlag 1927)
- Hay, Denis, *Europe. The Emergence of an Idea* (Edinburgh University Press 1968)
- Hettne, Björn, *Den europeiske paradoxen*. Om integration och desintegration i Europa (Stockh.: Nerenius & Santerius 1994)
- Hettne, Björn, Sörlin, Sverker, Østergaard, Uffe, *Nationalismen i den globale verden* (Stockh.; SNS 1997 under udgivelse)
- Hobsbawm, E. J., „Introduction“ in E.J. Hobsbawm and T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge University Press 1983)
- Huntington, Samuel, „The Clash of Civilizations?“, *Foreign Affairs* 72:3, 22-49 (1993)
- Hobsbawm, E.J., *The Age of Empire 1875-1914* (New York: Vintage 1987)
- Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780*, (Cambridge University Press 1990)
- Jászi, Ozskár, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (The University of Chicago Press 1929)
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans* vol. I-II (London: Cambridge University Press 1983)
- Jones, E.L., *The European Miracle*. Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia (Cambridge University Press 1981)
- Kann, Robert A., *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I-II* (Graz-Köln: Böhlau Verlag 1964)
- Kearney, Hugh, *The British Isles. A History of Four Nations* (Cambridge University Press 1989)
- Kemiläinen, Aira, *Nationalism, Problems Concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä University Press 1964)
- Kemiläinen, Aira, „The Idea of Nationalism“, *Scandinavian Journal of History* 9, 31-64 (1984)
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 (New York: Random House 1987)
- Kitsikis, Dimitri, *L'Empire ottoman* (Paris: P.U.F. 1985)
- Koebner, Richard, *Empire* (London: Cambridge University Press 1961)
- Koenigsberger, H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660* (Ithaca: Cornell University Press 1971)
- Kohn, Hans, *The Idea of Nationalism*. A Study in its Origins and Background (New York 1944)

- Kommisrud, Arne, *Stat, nasjon, imperium – Habsburgmonarkiet, Tsar-Rusland og Sovjetunionen. Et historisk-sosiologisk perspektiv* (Oslo: Spartacus 1996)
- Levy, J.S., *War in the Modern Great Power System, 1495-1975* (Lexington 1983)
- Lieven, Dominic, „The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities“, *Journal of Contemporary History* (1995)
- Macartney, C.A., *The Habsburg Empire 1709-1918* (London: Weidenfeld & Nicholson 1969)
- MacMullen, Ramsay, *Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400* (New Haven: Yale University Press 1984)
- Magris, Claudio, *Danubio. Un viaggio sentimentale attraverso la Mitteleuropa* (Milano: Garzanti Editore 1986)
- Mathias, Peter and Davis, John A. (eds.); *The First Industrial Revolutions* (Oxford: Blackwell 1989)
- McNeill, William H., *The Rise of the West. A History of the Human Community* (The University of Chicago Press 1963)
- McNeill, William H., *Europe's Steppe Frontier. 1500-1800* (The University of Chicago Press 1976)
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000* (The University of Chicago Press 1982)
- Miller, Fergus, *The Roman Empire and its Neighbours*, (London: Duckworth 1981; originally *Fischer Weltgeschichte* Frankfurt 1966)
- Miller, Fergus, „Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B.C. to A.D. 378“, *Britannia* 13, 1-23 (1982)
- Miller, Fergus, „The Mediterranean and the Roman Revolution: Politics, War and the Economy“, *Past & Present* 102, 3-24 (1984)
- Mommsen, Hans, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat* (Wien: Böhlau Verlag 1963)
- Mommsen, Wolfgang J., *Das Zeitalter des Imperialismus* (Frankfurt a/M: Fischer Weltgeschichte 1969)
- Montesquieu, *Lettres persanes* (1. ed. 1721)
- Montesquieu, *The Spirit of Laws*, ed. bt A. Cohler, B. Miller, H. Stone (Cambridge University Press 1989)
- Moore, Jr. Barrington, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Penguin Books 1966)
- Nisbet, Robert, *History of the Idea of Progress* (New York: Basic Books 1980)
- Nordberg, Michael, *Den dynamiske middelalder* (Kbh.: Per Kofoed 1987, svensk 1984)
- North, J.A., „The Development of Roman Imperialism“, *Journal of Roman Studies* 71, 1-9 (1981)

- Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453* (London: Weidenfeld & Nicholson 1971/ New York St. Vladimir's Seminal Press 1982)
- Oestreich, Gerhard, *Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag 1970, Gebhardt, Handbuch der deutschen Geschichte 11)
- Palmer, R.R., *The Age of the Democratic Revolution I-II* (Princeton University Press 1959 and 1964)
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge University Press 1988)
- Pascal, Blaise, *Pensées*, (1. ed. 1670)
- Pocock, J.G.A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton University Press 1975)
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press 1941/1957)
- Pomian, Krzysztof, *L'Europe et ses nations* (Paris: Le Débat Gallimard 1990)
- Poggi, Gianfranco, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (Stanford University Press 1978)
- Rauhut, F., „die Herkunft der Worte und Begriffe Kultur, Zivilisation, Bildung“, *Germanisch-Romanische Monatschrift*, 83-87(1953)
- Runciman, Stephen, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge University Press 1968)
- Saller, Richard P., *Personal Patronage under the Early Empire* (Cambridge University Press 1982)
- Schmidt, H.D. and Mommsen, W.J., „Imperialism“, *Marxism, Communism and Western Society* 2, 211-49 (1972)
- Schramm, Percy Ernst, „Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser“, *Historische Zeitschrift*, 449-513 (1951)
- Schroeder, Paul, *The Transformation of European Politics 1763-1848* Oxford: The Clarendon Press 1994)
- Schulze, Hagen, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte* (-München: C.H. Beck 1994, Serie Europa Bauen red. von Jacques le Goff)
- Seton-Watson, Hugh, „Aftermaths of Empire“, *Journal of Contemporary History* 15, 197-208 (1980)
- Sherwin-White, A.N., *The Roman Citizenship* (Oxford: Clarendon Press 1. ed. 1939, 2. ed. 1973)
- Smith, Adam, *The Wealth of Nations* (Harmondsworth: Penguin Books 1970; 1. ed. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1776)
- Spence, Jonathan D., *The Search for Modern China* (New York: Norton & Co. 1990)
- Stolleis, Michael (Hg.), *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht* (Frankfurt a.M.: Metzner 1987)

- Taylor, A.J.P., *The Struggle von Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford University Press 1954)
- Tilly, Charles (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton University Press 1975)
- Toynbee, A., *A Study of History I-XII*, (Oxford University Press 1933-54)
- Ullmann, Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages. A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power* (London: Methuen 1955)
- Ullmann, Walter, *Principles of Government and Polititics in the Middle Ages* (London: Methuen 1961)
- Ullmann, Walter, *A History of Political Thought: The Middle Ages* (Harmondsworth: Penguin Books 1965)
- Ulmen, G.L., *The Science of Society. Toward an Understanding of the Life and Work of Karl August Wittfogel* (The Hague: Mouton Publishers 1978)
- Wandruszka, Adam, *The House of Habsburg* (New York: Doubleday 1964)
- Wittfogel, Karl August, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power* (New Haven: Yale University Press 1957/ 1981)
- Voltaire, François-Marie Arouet, *Le Siècle de Louis XIV* (Paris: Flammarion 1966; 1. ed. 1751)
- Voltaire, François-Marie Arouet, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, 1. ed. 1756
- Østergård, Uffe, „Denationalizing National History – The Comparative Study of Nation-States“, *Culture & History* 9-10 (1991)
- Østergård, Uffe, *Akropolis Persepolis tur/retur* (Aarhus Universitetsforlag 1991)
- Østergård, Uffe, *Europas ansigter* (Kbh.: Munksgaard/ Rosinante 1992)
- Østergård, Uffe, „The European Character of the Ottoman Empire“, Lars Erslev Andersen (ed.), *Middle East Studies in Denmark*, (Odense University Press 1994, 87-108)
- Østergård, Uffe, „Det osmanniske imperium mellem Europa og Mellemøsten“, *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag* (Den Jyske Historiker 74 1996)
- Østerud, Øjvind, *Nasjonenes selvbestemmelsesrett*, (Oslo: Universitetsforlaget 1984)
- Østerud, Øjvind, *Det moderne statssystem* (Oslo: Gyldendal 1987)